

Sosyal Bilimler
Enstitüsü

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İBN HABÎB EN-NÎSÂBÛRÎ VE SA‘LEBÎ’NİN EL-KEŞF VE’L-BEYÂN İSİMLİ
TEFSİRİNDEKİ RİVAYETLERİ

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMET CEYLAN

İSTANBUL, 2024

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**İBN HABİB EN-NÎSÂBÛRÎ VE SA‘LEBÎ’NİN EL-KEŞF VE’L-BEYÂN İSİMLİ
TEFSİRİNDEKİ RİVAYETLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMET CEYLAN

Tez Savunma Jürisi

1. Danışman : Prof. Dr. Muhsin Demirci
2. Üye : Prof. Dr. Ömer Çelik
3. Üye : Prof. Dr. Mesut Kaya

İSTANBUL, 2024

ÖZET

İBN HABÎB EN-NÎSÂBÛRÎ VE SA‘LEBÎ’NİN EL-KEŞF VE’L-BEYÂN İSİMLİ TEFSİRİNDEKİ RİVAYETLERİ

Bu çalışmada hicrî V. asrın başlarında vefat etmiş Nişabur bölgesi müfessirlerinden ve Nişabur tefsir okulunun en önemli temsilcilerinden biri olan İbn Habîb en-Nisâbûrî’nin ilmî biyografisi ve tefsire dair çalışmaları ele alınacak ve tefsir rivayetlerini talebesi Ebu İshak es-Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân* isimli eseri özelinde incelenecektir. Temel amacı metin kaynak incelemesi olan bu çalışmada bu iki müfessirin ilişkisi (hoca-talebe) üzerinde de durulmaya çalışılacaktır.

Çalışmamız iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde İbn Habîb’in ilmî biyografisi ve yetiştiği muhit incelenecek; istifade ettiği isimler ele alınıp kendisinin içerisinde bulunduğu ilmî ilişki ağı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Kur’ân ve tefsire dair yaptığı çalışmalar özelinde eserler incelenecek ve kendisine yöneltilen Kerrâmiyyü’l-mezheb iddiası değerlendirilmeye çalışılacaktır.

İkinci bölümde Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân*’da hocası İbn Habîb’ten aktardığı rivayetlerin isnadlarının tespiti, bu rivayetlerin niteliği, tasnifi ve rivayetlerin metin ve isnad yönünden analizi yapılmaya çalışılacaktır. Rivayetlerin değerlendirilmesi yazar ve yazarın yetiştiği ilmî muhit dikkate alınarak yapılması amaçlanmaktadır. Yine bu bölümde İbn Habîb’in tefsir rivayet tarikleri ve bu tariklerin mukayesesi, kullandığı dil, tarih ve edebiyat vb. malzemesinin niteliği; kısacası tefsirciliği ve bunun Nişabur tefsir okuluna etkisi irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Habîb, Nisâbûrî, Nisâbûr, Nişabur tefsir, Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-beyân.

ABSTRACT

IBN HABĪB AL- NISHĀBŪRĪ AND HIS TAFSĪR NARRATIONS IN SA‘LĀBĪ’S TAFSĪR AL- KASHF WA’L-BAYĀN

In this study, the scholarly biography and exegetical works of Ibn Habīb al-Nishābūrī, one of the most important representatives of the Nishābūr school of exegesis and one of the commentators of the Nishābūr region, who died at the beginning of the Vth century, will be discussed and his tafsir narrations will be analyzed in the context of his student Abu Ishāq al-Sa‘labī’s *al-Kashf wa’l-Bayān*. In this study, the main purpose of which is to analyze the textual sources, the relationship between these two exegetes (teacher and student) will also be emphasized.

Our study consists of two main parts. In the first part, Ibn Habīb’s scholarly biography and the neighborhood he grew up in will be examined; the names he benefited from will be discussed and the network of scholarly relations in which he was involved will be revealed. It will examine his works on the Qur’ān and tafsīr in particular and try to evaluate the allegation of *al-Karrāmī al-madhab* directed against him.

In the second part, the determination of the isnads of the narrations Sa‘labī narrated from his teacher Ibn Habīb in *al-Kashf wa’l-Bayān*, the quality and classification of these narrations, and the analysis of the narrations in terms of text and isnad will be tried to be made. The evaluation of the narrations will be done by taking into account the author and the scholarly environment in which the author grew up. Again, in this section, Ibn Habīb’s tafsir narration traditions and their comparison, the quality of the language, history, literature, etc. material he used; in short, his tafsirism and its impact on the Nishābūr school of tafsir will be analyzed.

Keywords: Ibn Habīb, Nishābūrī, Nishābūr, Nishābūr tafsīr, Sa‘labī, al-Kashf wa’l-Bayān.

ÖNSÖZ

İbn Habîb en-Nisâbûrî (ö. 406/1016) Horasan'ın Nişabur şehrine mensup önemli bir simadır. Daha çok müfessir kimliğiyle tanınan 'ulûmu'l-Kur'ân, nahiv, meâni, kıssa ve meğâzî alanlarında ayrıca Arap şiirinde de yetkin bir alimdir. Ancak iki eseri dışında eserleri günümüze ulaşmamıştır. Tefsirinin günümüze ulaşmamış olması onun müfessir yönünü incelemeyi zorlaştırmaktadır. Ancak günümüze farklı kaynaklardan ulaşan rivayetlerin bir araya getirilip tasnife tabi tutulması müellifin bahsi geçen tefsirini inşa etmek onun tefsirciliğini ortaya koymayı mümkün kılabilmektedir.

Bu çalışma, çeşitli klasik ve çağdaş bibliyografik eserlerde kendisine tefsir nispet edilen ancak tefsiri günümüze ulaşmayan İbn Habîb'in tefsir rivayetlerini talebesi ve tefsirde takipçisi olan Sa'lebî'nin *el-Keşf ve ve'l-Beyan* tefsiri özelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla çalışma İbn Habîb'e ait rivayetleri excel dosyasında toplanarak tasnif edilmeye çalışılmış akabinde bu verilerden çeşitli incelemeler neticesinde ortaya çıkarılmıştır.

Araştırmamız giriş, birinci ve ikinci bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Çalışmanın konusu, amacı ve yönteminin ayrıca kaynaklar ve literatür değerlendirmesinin yer aldığı giriş bölümünden sonra birinci bölüm'de İbn Habîb'in mensup olduğu Nişabur ve çevresinin kısa tarihini siyâsî, fikrî ve ilmî açılardan ele alınmakta akabinde İbn Habîb'in entelektüel biyografisi eldeki bilgiler çerçevesinde ortaya konmaya çalışılmaktadır. Ayrıca nispeti kesin olan ve olmayan eserlerinin incelenmesi ve kendisine yönelik birtakım iddiaların değerlendirilmesi de bu bölümde yapılmaktadır.

İkinci bölümde ise daha çok İbn Habîb'in tefsirciliğini merkeze alınmakta ve Sa'lebî ve tefsirini daha çok İbn Habîb özelinde genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Bu amaçla Sa'lebî'den sarf-ı nazar edilerek *el-Keşf ve ve'l-beyân*'a odaklanılmakta tefsirin mukaddimesi ve kendisi ayrı başlıklar altında ele alınmaktadır. Bu bağlamda tefsirin mukaddimesinde zikredilen tüm kaynakların ve İbn Habîb aracılığıyla aktardıklarının ve ayrıca tefsiri boyunca İbn Habîb kanalıyla aktardığı rivayetlerinin bir envanterini bunlar üzerinden bir değerlendirme yapılabilmesi için çıkarılmaktadır. Akabinde Sa'lebî'nin tefsiri boyunca hocası İbn Habîb kanalıyla aktardığı rivayetler tasnif edilerek her bir başlık altında temsil gücü yüksek örnekler üzerinden değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında birçok kişinin teşvik ve desteği oldu. Katkıda bulunan bu kişileri burada tek tek zikretmek keşke mümkün olsaydı. Bu süreçte özellikle kolaylaştırıcı tutumuyla rehberlik eden

emekliliğe ayrılmasına rağmen ilmî çalışmalarına devam ederken bu yoğun çalışmaları arasında vakit ayırıp danışmanlığın da ötesinde muhabbet ve sevgi ile teze yönelik teşvik eden danışman hocam Prof. Dr. Muhsin Demirci'ye şükranlarımı sunar, hürmetlerimi arz ederim. Tez jürisinde bulunarak teze yönelik değerlendirmeleri ve katkıları için Prof. Dr. Mesut Kaya'ya Prof. Dr. Ömer Çelik'e müteşekkirim.

Çalışmada bana destek veren oda arkadaşım Taha Yasin Tan'a, teşvik ve yönlendirmeleri sebebiyle M. Tahir Büyükkörükçü'ye, göstermiş olduğu kolaylıklar sebebiyle İbrahim Köse'ye, yazma eserlerin temini ve yazmalarla ilgili yardımlarından ötürü Ebubekir Daşdemir'e ve intihal programı hususunda desteğini esirgemeyen Mustafa Taha Güler'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca İslam Araştırmaları Merkezi çalışanlarına ve idarecilerine de teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak bütün hayatım boyunca maddî-manevî desteklerini ve dualarını her daim üzerimde hissettiğim anne, baba ve kardeşlerime; ayrıca her türlü meşguliyetimde destekleyip vaktini bahşeden değerli eşime minnet ve şükranlarımı sunarım.

Muhammet CEYLAN

İstanbul, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu Amacı ve Yöntemi	1
1.2. Kaynaklar ve Literatür Değerlendirmesi	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
NİŞABUR TEFSİR ÇEVRESİ VE BİR TEMSİLCİ OLARAK İBN HABİB EN-NÎSÂBÛRÎ	9
1.2.1. Nişabur Tarihi (Fethinden Gazneliler Dönemi Sonuna Kadar)	10
1.2.1. Nişabur’da Kerrâmî Varlığı ve Kur’ân-Tefsir Çalışmalarına Etkisi.....	15
1.2.2. Nişabur’da Tefsir Faaliyetleri.....	18
1.2.3. Nişabur Tefsir Çevresinin Genel Karakteristiği	22
1.3. İbn Habîb en-Nîsâbûrî	23
1.3.1. Hayatı	23
1.3.2. Hocaları	26
1.3.2.1. Ebû Abdullah es-Saffâr (ö.339/950-51).....	26
1.3.2.1. Ebû Ca‘fer Muhammed b. Sâlih b. Hânî el-Varrâk en-Nîsâbûrî (ö. 340/951-52)	26
1.3.2.1. Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Muhammed el-Anberî (ö. 344/956)	27
1.3.2.2. Ebü’l-Abbâs el-Esam (ö. 346/957).....	27
1.3.2.3. Ebü’l-Hasen el-Kârizî/Kârezî (ö. 346/957)	27

1.3.2.1.	Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Abdûs el-Anezî/Anzî et-Tarâifî en-Nîsâbûrî (ö. 346/957)28	
1.3.2.2.	Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (İbn Hibbân) (ö. 354/965) 28	
1.3.2.3.	Ebû Muhammed el-Müzenî (ö. 356/967-68).....	29
1.3.3.	Talebeleri.....	29
1.3.3.1.	Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035)102F	29
1.3.3.2.	Ebû Abdîrrahmân (Ebû Abdillâh) İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh ed-Darîr el-Hîrî (ö.430/1039'dan sonra)	30
1.3.4.	Eserleri.....	30
1.3.4.1.	Nispeti Kesin Olan Eserleri	31
1.3.4.1.1.	<i>Kitâbü't-tenbîh 'alâ fadl-i 'ulûmi'l-Kur'ân</i>	31
1.3.4.1.2.	<i>Ukalâü'l-Mecânîn</i>	34
1.3.4.2.	Nispeti Kesin Olmayan Diğer Eserleri	36
1.3.4.2.1.	<i>Emsâlü'l Kur'ân</i>	36
1.3.4.2.2.	<i>Tefsîru cüz'i'n-Nebe'</i>	37
1.3.4.2.3.	<i>Tefsîri'n-Nîsâbûrî [Kıt'a]</i>	37
1.3.4.2.4.	<i>Risâle fî Nüzûli's-Suveri'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye</i>	37
1.3.4.2.5.	<i>Garâibü'l-Kur'ân ve Reğâibü'l-Furkân</i>	38
1.3.4.2.6.	<i>Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîrû'n-Nîsâbûrî)</i>	38
1.3.4.2.7.	<i>Tıbb-ı Nebevî- Risâle fî'l-Hâdis fî Ahvâli'l-Edviye ve'l-Et'ime</i>	39
1.4.	İbn Habîb'e Yöneltilen İddialar.....	39
İKİNCİ BÖLÜM.....		44
SÂ'LEBÎ'NİN TEFSİRİNDE İBN HABÎB RİVAYETLERİ.....		44
1.4.1.	Sa'lebî, Tefsiri, Müellifine ve Tefsirine Yönelik Oluşan Genel Kanaat	45
1.4.1.	Tefsirinde Öne Çıkanlar	46
1.4.1.1.	Tefsirin Mukaddimesi.....	46
1.4.1.2.	Tefsiri.....	51

1.4.2.	Sa‘lebî’nin Mukaddimedede Zikrettiği Kaynaklar ve İbn Habîb Kanalıyla Aktardıkları .	53
1.4.2.1.	Mukaddimedeki Tefsir Kaynakları	53
1.4.3.	<i>el-Keşf ve ‘l-Beyân</i> ’da Sa‘lebî’nin İbn Habîb Kanalıyla Aktardığı Rivayetler	59
1.4.3.1.	İsnadın Satır Aralarının İncelenmesi	59
1.4.3.1.1.	Rivayetlerin Tasnifi	61
1.4.3.1.1.1.	Esbâb-ı Nüzûl ile İlgili Rivayetler	61
1.4.3.1.1.2.	Mekkî-Medenî ile İlgili Rivayetler	64
1.4.3.1.1.3.	Fezâil Rivayetleri	65
1.4.3.1.1.4.	İsrailiyyâtla İlgili Rivayetler	67
1.4.3.1.1.5.	Müphem Lafızlarla İlgili Rivayetler	68
1.4.3.1.1.6.	Fıkhî İçerikli Rivayetler	69
1.4.3.1.1.7.	Sûfi/İşârî İçerikli Rivayetler.....	70
1.4.3.1.1.8.	Şiirle İstişad İçeren Rivayetler	71
SONUÇ		74
BİBLİYOGRAFYA.....		77
Ek-1: <i>el-Keşf ve ‘l-Beyân</i> ’ın mukaddimesinde Sa‘lebî’nin zikrettiği kaynakları		84

KISALTMALAR

b.	: ibn
h.	: hicrî
ed.	: editör
H.z.	: hazreti
bk.	: bakınız
nşr.	: neşreden
c.	: cilt
s.	: sayfa
sy.	: sayı
vb.	: ve benzeri
yy.	: yayınevi yok
v.dğr.	: ve diğerleri
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ö.	: ölüm tarihi
thk.	: tahkik eden
trc.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Sa‘lebî’nin tefsirinde hocası İbn Habîb aracılığıyla aktardığı toplam 44 kaynak 54

Tablo 2: el-Keşf ve’l-Beyân’ın mukaddimesinde Sa‘lebî’nin zikrettiği kaynakları..... 84

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu Amacı ve Yöntemi

Herhangi bir ilmî disiplinin tarihi mihenk taşı niteliğindeki eserler etrafında şekillenir demek yanlış olmasa gerektir. Çünkü bu tür eserler, disiplinlerin temelini atmakla, ilgili disiplini sitemli bir hale getirmekle ya da o disipline farklı bir yön çizmek veya kazandırmakla klasik eser niteliği taşımaktadırlar. Bu niteliklere sahip eserler kendinden sonraki çalışmaları etkilemiş yeni yeni fikirlerin ve telif türlerinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Yirmi üç yıl boyunca devam eden vahyin nüzul süreci, tefsir ilminin başlangıcı olarak görülmektedir. Nüzul süreciyle ilgili olarak Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri ve Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsiri şeklinde iki mesele ön plana çıkmaktadır. Benzer şekilde Sahabe dönemi tefsir faaliyetlerinde de lügavî tefsir ve esbâb-ı nüzul merkezli tefsir, başka bir ifadeyle dil ve tarihsel bağlamın tespiti ya da tashihi meseleleri ön plana çıkmaktadır.¹ Sistemli bir şekilde tefsir faaliyetlerinin temelini atıldığı ve dilin doğası sebebiyle dildeki değişim ve anlam kaymaları sebebiyle Kur'an kelimelerinin anlamları için bir sınır çizmek amacıyla lügavî tefsirle ilgili çalışmalarda tabiûn döneminde ciddi mesafe kat edilmiştir. Bu dönemdeki müfessirler selefleri sahabilerden tevarüs ettikleri tefsir birikimini kendi re'y ve içtihatlarıyla haleflerine bırakmışlardır.

Tâbiûn ya da etbâu't-tâbiîn nesliyle başlatılan müstakil tefsir çalışmaları ardılları tarafından da farklı niteliklerle devam ettirilmiş ve hicrî III. asrın ikinci yarısı ile IV. asrın başlarında tefsir rivayetlerinin toplandığı kapsamlı eserler (mebsût) telif edilmeye başlanmıştır. Bu tür tefsirlerden biri kendi zamanına kadarki tefsir faaliyetlerini derleyip aktarmasıyla literatürde büyük bir etki bırakmış Taberî'nin tefsiridir.

Her eser, elindeki malzemeyi kendi sınırları içerisinde, başka bir ifadeyle kendi çerçevesine göre yorumlar. Bunun neticesinde farklı ve özgün ama bir anlamda subjektif bir perspektif sunar. Tedvin ve teşekkül dönemleri tefsir çalışmalarında, rivayetler bölgelere ve yönelimlere göre farklılık arz edebilmektedir. Buradan hareketle kendi çizmiş olduğu çerçevede Tefsir müktesebatını inceleyen ve/veya derleyen her bir yönelimin kendine özgü bir portre çizmiş olması müsellemidir. Tevarüs edilen şifahî ve kitâbî külliyyatı derleyip tasnif edenlerin takip ettikleri usuller ve dünya görüşleri ele aldıkları ilk döneme dair bir bakış açısı sunmaktadır.

¹ Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2022), 27.

İlk üç asrın tefsir birikimini *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimli tefsirinde derlemiş olmasıyla meşhur Taberî'nin (ö. 310/923) çizdiği ilk dönem portresi, bu çerçeveden bakıldığında subjektif bazı karakteristik özellikler içermektedir. Tefsirinde kendinden önceki tefsir külliyyatından aktardığı rivayetler için birtakım tercihler/filtreler kullandığı bilinmektedir. Benzer şekilde Taberî'den yaklaşık bir asır sonra Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) Taberî'nin yaptığına benzer şekilde telif ettiği kapsamlı tefsiri *el-Keşf ve'l-Beyân*'la ilk dönemle ilgili alternatif bir bakış açısı sunmaktadır.

İbn Habîb en-Nisâbü'rî ve Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân İsimli Tefsirindeki Rivayetleri isimli bu tezde Horasan'ın en meşhur müfessiri olarak bilinen ve çağdaş dönemde yapılan çalışmalarda 'Nişabur Tefsir Okulu'nun, talebesi Sa'lebî ve onun talebesi Vâhidî'yle (ö. 468/1076) beraber en önemli temsilcilerinden olan hocaları İbn Habîb en-Nisâbü'rî'nin (ö. 406/1016) entelektüel biyografisi ve tefsirciliği konu edilmiştir. İbn Habîb'e nispet edilen tefsirinin günümüze ulaşmamış olması hareket alanımızı sınırlandırmıştır. Ancak biz talebesi ve takipçisi Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* isimli eseri özelinde bir incelemeyle İbn Habîb'in Kur'ân ve tefsir çalışmalarına etkisini ortaya çıkarmayı amaçladık. İbn Habîb'in Sa'lebî'nin tefsiri dışındaki rivayetlerini bir yüksek lisans tezinin sınırlarını zorlayacak olması sebebiyle bu çalışmanın konusuna dahil etmedik. Tez başlığındaki 'rivayetleri' ifadesi Sa'lebî'nin İbn Habîb kanalıyla zikrettiği tefsir veya ayetin açıklanmasına yönelik kelime izahı, şiirle istişhâd, işârî yorumlar gibi her türlü katkıyı içermektedir. Bu ifade farklı çağrışımlara kapı aralamakla birlikte bu çalışma boyunca İbn Habîb özelinde bu kavram yukarıda bahsi geçen anlamları muhteva olarak kullanılacaktır.

İki alt bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde öncelikle kişinin varoluşunu, kendini, din ve dünyasını anlama biçimini şekillendirmesi sebebiyle doğduğu ve yetiştiği bölgenin yani Nişabur ve çevresinin (bölgenin bir parçası olması hasebiyle Horasan'ın) tarihine ve siyasi, içtimaî ve ilmî hayatına kısaca yer vereceğiz; Nişabur'un İslam fetihlerinden Selçukluların şehrin idaresini ele aldığı zamana kadar ki dönemin siyasi ve kültürel tarihine odaklanacağız. Daha sonra bölgedeki tefsir faaliyetlerine etkisi sebebiyle Kerramiyye'yi ve bu bağlamda müntesiplerinin ulûmu'l-Kur'ân ve tefsire dair katkılarını ele almaya çalışacağız. Akabinde bu bölgenin tefsire dair hasılasını tarihî ve kültürel bağlamı dikkate alarak incelemeye çalışacağız. Bu incelemelerden sonra çalışmamızın esas konusunu teşkil eden İbn Habîb'in ilmi biyografisini ve ilim tahsil ettiği ve tedris faaliyetlerinde bulunduğu çevreleri netleştirmeye çalışacağız. Kendisine nispet edilen çalışmalarını (nispeti kesin olan ve olmayan) üzerinde duracağız. Bu bağlamda öncelikle tefsirle ilgili olan ulûmu'l-Kur'ân eserini ve kendisine nispet edilen tefsir(ler)ini yazmalarını da kullanarak birincil; farklı konularda telif etmiş olduğu eserleri de ikincil öncelikli olarak inceleyeceğiz. Akabinde müellifimize yöneltilen Kerrâmî olduğu ve daha sonra Şafî'î mezhebine geçtiğine dair iddiayı ve çağdaşı Hâkim en-Nisâbü'rî'nin İbn Habîb hakkındaki cerh ifadelerini birincil ve ikincil kaynaklardaki değerlendirmeler üzerinden irdeleyeceğiz.

İlk bölümde olduğu gibi iki alt bölümden oluşan ikinci bölümde ise öncelikle Sa‘lebî’nin tefsirini İbn Habîb özelinde incelemeye çalışacağız. Bu meyanda tefsirin mukaddimesinde ele aldığı isnadların istatistikî dağılımı ve özellikle İbn Habîb kanalıyla aktarılan isnadların envanterini çıkarmaya çalışacak ve bu kanalla kullandığı tefsir kaynaklarını ele alıp inceleyeceğiz. İkinci bölümün ikinci alt bölümünde ise Sa‘lebî’nin tefsiri boyunca hocasından aktardığı rivayetleri ve bu rivayetlerin isnadları konu edilecek bu bağlamda rivayetlerin istatistiksel dağılımı, ilgili rivayetlerin temsil kabiliyeti yüksek örnekler üzerinden tasnif edecek ve değerlendireceğiz.

Taberî sonrası dönemde hicri IV. ve V. asırlarda Horasan ve özellikle Nişabur bölgesinde (Nişabur çevresi) yapılan tefsir çalışmalarının sayısının klasik kaynakların taranmasıyla ciddi boyutlara ulaştığı görülecektir. Bu bölge özelinde ya da bu bölgeye mensup isimler ve/veya eserleri üzerine çağdaş dönemde yapılan çalışmalar ilgili dönemde bu bölgede bir tefsir geleneğinden bahsetmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Ancak hicri IV. da V. asır Nişabur ve çevresi hala yeterince netleştirilmemiştir. Bu çalışmayla Sa‘lebî’nin İbn Habîb vasıtasıyla edindiği/beslendiği tefsir kaynaklarını ve genel karakteristiğini biraz daha belirgin hale getirmeyi ayrıca hedeflemekteyiz.

Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân*’ı özelinde İbn Habîb’in rivayetlerinin incelemesini yapacağımız bu çalışmada kendimize kaynak inceleme ve metin analizini yöntem olarak belirledik. Bununla birlikte İlk bölümde ele aldığımız entelektüel biyografisinin de yardımıyla İbn Habîb’in tefsirciliği ve literatürdeki yerini bütüncül ve analitik bir yaklaşımla ortaya koymaya çalışacağız. Rivayetlerinin ve diğer verilerin envanterini somut bir şekilde ortaya koyarak bu verilerin İbn Habîb’in tefsirine dair konuşabilmek için bize zemin oluşturmasını amaçladık. Bu çalışmayla Nişabur ve çevresiyle ilgili çalışmalara mütevazı bir katkıda bulunacağımızı temenni ediyoruz.

1.2. Kaynaklar ve Literatür Değerlendirmesi

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan müfessir İbn Habîb’in Nişaburlu olması ve bu bölgeden beslenmiş olması dolayısıyla bir ilim merkezi olarak Nişabur ve çevresinin tarihine odaklanan çalışmalar, tarih, tabakât ve terâcim kitapları ve bölgeyle ve tefsir konusunu ele alan ilgili çağdaş literatür çalışma boyunca kullanılacaktır. Birinci bölümde İbn Habîb’in ilmî biyografisi ve eserlerini incelediğimiz alt bölümde başta kendisine nispet edilen eserler ve bu eserler üzerine yapılan çağdaş çalışmalar bu çalışmanın ana kaynakları arasındadır. Müfessir olması hasebiyle müfessir tabakâtına dair eserler ve diğer tarih, tabakât ve terâcim eserleri ile ayrıca klasik ve çağdaş bibliyografik kaynaklar kullanılacaktır.² Ayrıca İbn Habîb’in edebi eserler telif etmesi dolayısıyla edebiyatçıların hayatlarına

² Ebü’l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhîm el-Cürcanî Sehmi, *Târîhu Cürcan* (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1987); Ebü’l-Hasan Abdülğafir b. İsmail Abdülğafir el-Farisi, *el-Halkatü’l-ula min Tarihi Nisabur - Kitabü’s-Siyak li-Tarihi Nisabur*, thk.

dair kaleme alınmış eserler de çalışmamızda başvuracağımız kaynaklar arasındadır.³ İlk bölümde İbn Habîb'in eserlerinin incelendiği kısımda matbu çalışmalar yanında kendisine nispet edilen ve neşredilmeyen yazma eserler de bu çalışmada kullanılacaktır.⁴

Muhammed Kazım el-Mahmûdî (Kum, İran: Cemaatü'l-Müderrisin, 1982); Ebû Sa'd Abdülkerim b Muhammed b Mansur Mervezi Sem'ani, *el-Müntehab min mu'cemi şüyûhi'l-İmam el-Hafiz Ebî Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur es-Sem'ani et-Temîmî*, thk. Muvaffak b. Abdullah İbn Abdulkâdir (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1996); Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *el-İber fi haberî men gaber.*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd el-Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985); Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabi, 1993); Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebi, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003); Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985); Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halil b. Aybeg b Abdillâh Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyat.*, thk. Ahmet el-Arnaut - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsî'l-Arabî, 2000); Ebû'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyutî, *Bugyetü'l-vuat fi tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nühat*, ed. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Lübnan: el-Mektebüt'l-Asriyye, ts.); Ebû'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyutî, *Tarihü'l-hulefa.*, thk. Hamdî ed-Dimurdâş (Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 2004); Ebû'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976); Ebû'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyutî, *Mu'terakü'l-akran fi i'cazi'l-Kur'ân* (Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988); Suyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb.*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût (Beyrut-Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1986); Şemseddin Muhammed b Ali b Ahmed Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Kahire: Dâru Vehbe, 1972); Ahmed b Muhammed Ednevî [Edirnevî], *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1997); *el-Mevsuatü'l-müeyyessere fi teracimi eimmeti't-tefsir ve'l-ikra ve'n-nahv ve'l-luga* (Medine: Mecelletü'l-Hikme, 2003); Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin* (İstanbul: Vekâletü'l-Ma'ârifü'l-Celîle, 1951); Mahmud b. Abdülfettah Nehhâl, *İthâfû'l-murtekî bi-teracimi şüyûhi'l-Beyhakî*. (Riyad: Dârü'l-Meyman, 2008); Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye*. (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna Dâru İhyâ'i't-Türâsî'l-Arabî, 1431); Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır* (Beyrut: Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, 1986); Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu vd. (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî'l-İslâmî, 2021); Ebû't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali el-Mansûrî, *es-Selsebilü'n-nakî fi teracimi şüyûhi'l-Beyhakî*. (Riyad: Darü'l-Âsime li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2011).

³ Suyutî, *Bugyetü'l-vuat fi tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nühat*; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba: İrşâdü'l-erîb ila ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993).

⁴ Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbüri eş-Şâfi'î İbn Habîb, *Emsâlü'l-Kur'ân* (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Ulucami, 1268/1); İbn Habîb, *Emsâlü'l-Kur'ân* (Ulucami, 1268/1); Nizâmeddin Hasan b Muhammed b Hüseyin en-Nisâbüri, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve Reğâ'ibü'l-Furkân* (Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY0000004013); Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbüri eş-Şâfi'î İbn Habîb, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve Reğâ'ibü'l-Furkân* (Süleymaniye, Antalya Tekelioğlu, 00064); Nizâmeddin el-A'rec en-Nisâbüri Nizâmeddin Hasan b. Muhammed b. Hüseyin, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve Rağâibü'l-Furkân* (Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 00147-00149); Ebu'l-Kâsım Hasan b Muhammed b Habîb en-Nisâbüri eş-Şâfi'î İbn Habîb, *Kitâbu't-tenzîl ve tertibuhû* (Kuveyt Üniversitesi (Dârü'l-Kütüb'de bulunan elektronik bir nüshasıdır.)); Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbüri eş-Şâfi'î 406/1016 İbn Habîb, *Risale fi Nüzulî's-Suveri'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye* (Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 00015-002); Ebu'l-Kâsım Hasan b Muhammed b Habîb en-Nisâbüri eş-Şâfi'î İbn Habîb, *Tefsîri'n-Nisâbüri [Kıt'a]* (Süleymaniye

İbn Habîb'in tefsir rivayetlerini ve tefsir bağlamında aktardığı kavilleri incelediğimiz bu çalışmada Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* isimli eseri ana kaynaklarımız arasında yer almaktadır. İbn Habîb'in talebesi ve tefsirdeki takipçisi Sa'lebî'nin tefsirinin farklı tarihlerde üç farklı muhakkik veya muhakkik grubu tarafından hazırlanmış neşirleri bulunmaktadır.⁵ Bu çalışmada eserin 2015 tarihli 33 ciltlik Cidde Darü't-Tefsîr neşri kullanıldı. Diğer neşirlerine de ihtiyaç halinde müracaat edildi. Ayrıca neşrin dirâse kısmından da istifade edildi.

Isaiah Goldfeld'in Sa'lebî'nin tefsirinin mukaddimesi üzerine bir çalışma yapmıştır.⁶ Bu çalışmada Goldfeld *el-Keşf ve'l-beyân*'ın çeşitli yazma eser kütüphanelerdeki yazmalarını kullanmıştır. Bu çalışmada Goldfeld Sa'lebî'nin tefsirinin sadece mukaddime kısmını incelese de neşredildiği tarihte *el-Keşf*'in hala matbu neşrinin olmadığı düşünüldüğünde çalışmanın kendisinden sonraki çalışmalara ön ayak olması bakımından önemlidir. Mukâtil rivayetlerini Sa'lebî tefsiri bağlamında inceleyen Mehmet Akif Koç'a göre Goldfeld Sa'lebî'nin tefsirinin mukaddimesini incelemeye daha önce Mukatil b. Süleymân'ın *Ahkâmü'l Kur'ân* ile ilgili yapmış olduğu çalışmasının yöneltmiştir.⁷ Buna ek olarak Goldfeld'in bunda erken dönem tefsir malzemesinin güvenilirliği meselesine olan ilgisinin de etkili olduğu söylenebilir. Goldfeld Mukaddime üzerine yapmış olduğu bu çalışmada hicri ilk dört asırdaki tefsir kitabiyâtını incelemeyi hedeflemiş; bunu da mukaddime de yer alan kaynakların isnadlarını ve isnadlardaki ismi geçen şahısları tabakât ve rical kitaplarını kullanarak tespit etmiş ve tanıtmaya çalışmıştır.⁸

Kütüphanesi, 01771-004); Ebu'l-Kâsım Hasan b Muhammed b. Habîb eş-Şâfi'î İbn Habîb en-Nisâbü'rî, *Tefsîru cüz'î'n-Nebe'* (Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1677); Nizâmeddin Hasan b Muhammed b Hüseyin el-A'rec en-Nisâbü'rî, *Tefsîru Nisaburî Garâibü'l-Kur'ân* (Süleymaniye, Denizli, 00025); Nizameddin Hasan b Muhammed b Hüseyin en-Nisaburi, *Tefsîrü'n-Nisâbü'rî (Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân)* (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler: Arapça); Nizameddin Hasan b Muhammed b. Hüseyin en-Nisaburi, *Tefsîrü'n-Nisâbü'rî (Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân)* (İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler: Arapça, 001914).

⁵ Ebû İshak Ahmed b Muhammed b İbrâhim Nisaburi Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân: Tefsîrü's-Sa'lebi*, thk. Muhammed b. Âşûr - Nazîr es-Sâidî (Beyrut: Dâru İhyâ'î't-Türâsî'l-Arabî, 2002); Ebû İshak Ahmed b Muhammed b İbrâhim Nisaburi Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an: Tefsîrü's-Sa'lebi*, thk. Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004); Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nisâbü'rî Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Salah Bâ Osman vd. (Cidde: Darü't-Tefsir, 2015/1436) Eserin ilk tahkikleri başarılı değildir. son yapılan tahkik ise diğerlerine nispetle daha iyi denebilir. İkinci tahkikle ilgili değerlendirme için bk. Mehmet Akif Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri* (Ankara: Kitabiyat, 2005), 16.

⁶ Ebû İshak Ahmed b Muhammed b İbrâhim en-Nisaburi Sa'lebi, *Tefsir ve şarkü'l-alemi'l-İslâmî fî erbaati'l-kuruni'l-hicri'l-ula: neşri mahtutati mukaddimetis-Sa'lebi (t 427) li-Kitâb "el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an"*, thk. Isaiah Goldfeld (Akka (Acre): Mektebe ve Matbaatü's-Seruci (Srugy - Printers and Publishers), 1984), 14.

⁷ Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 24.

⁸ Sa'lebi, *Tefsir ve şarkü'l-alemi'l-İslâmî fî erbaati'l-kuruni'l-hicri'l-ula* mukaddimenin tahkiki (13-68) şahıs dizini (71-106) ve kitap dizini (100-115)]; Goldfeld'in tahkikiyle ilgili ve ayrıca tahkikteki hatalarıyla ilgili bk. Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 22-25.

İbn Habîb'in 'ulûmu'l-Kur'ân'a dair telif ettiği eseri, bu eserin tahkikli neşirleri ve dirâse kısımları da önemli bilgiler ihtiva etmektedir.⁹ Bunlar da çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Ayrıca İbn Habîb'in bir diğer eseri 'Ukalâü'l-mecânîn'e, eserin farklı tarihlerdeki neşirlerine ve bu eser üzerine yapılan çalışmalara da müracaat ettik.¹⁰

Nişabur ve tefsir kavramları ile bunları merkeze alan çalışmalar dikkate alındığında yapılan çağdaş çalışmaları şu şekilde tasnif edebiliriz: 1) Bölge özelinde (Nişabur veya daha genel anlamda Horasan) genel anlamda tefsir çalışmalarına odaklanan, o bölgedeki çalışmaların envanterini ve/veya değerlendirmesini yapmayı amaçlayan çalışmalar 2) Herhangi bir şekilde bölgeye mensubiyeti bulunan ve Kur'ân ve tefsire dair çalışmalar yapmış isimleri merkeze alan çalışmalar. Tasnifin birinci kısmına girebilecek nitelikte eserlerden Claude Gilliot belki de Horasan ve Nişabur'a nispet edilen bir tefsir yöntemine ya da geleneğine işaret etmesi bakımından önemlidir. Hatta bu çalışmanın bu bölgedeki tefsir geleneğine işaret eden ilk çalışma olduğu da söylenmektedir.¹¹ Gilliot aralarında İbn Habîb'in de bulunduğu beş ismi (Sa'lebî, Hîrî (ö. 430/1039'dan sonra), Ebû Osmân es-Sâbûnî (ö. 449/1057), Vâhidî (ö. 468/1076), Ali b. Sehl en-Nîsâbü'rî'yi (ö. 491/1098)) bu bölgedeki tefsir geleneğinin temsilcileri olarak takdim etmiştir. Yine bu çalışmada bölgeye mensup Ebü'l-Hasen el-Heysem b. Muhammed (ö. 467/1074) ve Ebûbekr es-Sûrâbâdî'yi (ö. 494/1100) zikrederek Nişabur bölgesindeki Kerrâmî varlığına ve onların tefsir çalışmalarına da temas etmiştir.¹² Nişabur ve çevresiyle ilgili olarak ayrıca çeşitli konular özelinde telif edilmiş kitap, makale ve ansiklopedi maddeleri de yazılmıştır.¹³

⁹ Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî, "Kitâbü't-tenbîh 'alâ fazlî 'ulûmî'l-Kur'ân", *el-Mewrid: Mecelle Tûrâsiyye Fasliyye* 17/4 (1988), 305-322; Nûrâ binti Abdillâh el-Versân (ed.), "et-Tenzîl ve Tertîbuhû li-Ebî'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî (ö. 406 h.)", *Mecelletü Câmiatü'l-Melik Süüd 14 m. el-Ulûmü't-Terbevîyye ve'd-Dirâsâti'l-İslamiyye* 14/2 (2002 1421), 607-684.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb'l-Kâsım Hasan b Muhammed İbn Habîb en-Nîsâbü'rî, *Ukalâü'l-mecânîn*, thk. Muhammed Bahrû'l-ulûm (Necef: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Haydâriyye ve Matba'atühâ, 1968); Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî, *Ukalâü'l-mecânîn*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985); Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî, *Ukalâü'l-mecânîn*, thk. Ömer Esad (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1987); Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî, "Ukalâü'l-mecânîn", çev. Mehdi Tedeyyûn, *Maârif-Tahrân: Merkez-i Neşr-i Danişgahi* 4/2 (1366 1987), 39-128; Von P. Loosen, "Die Weisen Narren des Naisaburi", *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete: Fachzeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 27 (1913), 184-230; Nasrullah Pürçüvâdî, "Tahlîlî ez mefâhîm ve cünûn-u der 'Ukalâü'l-mecânîn", *Maârif-Tahrân: Merkez-i Neşr-i Danişgahi* 4/2 (1366 1987), 7-38.

¹¹ Ahmet Aytepe, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî* (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Thesis, 2023), X, 446 y./7.

¹² Claude Gilliot, "Qur'anic Exegesis", *History of Civilizations of Central Asia: (Vol. 4 / Part 2) "The" achievements*, ed. Clifford Edmund Bosworth - M. S. Asimov (Unesco Publications, 2000), 107.

¹³ Nişabur tefsir geleneğinin ele alındığı bazı çalışmalar bk. Gilliot, "Qur'anic Exegesis"; Claude Gilliot, "Exegesis of the Qur'ân: Classical and Medieval", *Encyclopaedia of the Qur'ân* (Leiden: Brill, 2003); Travis Zadeh, *The Vernacular Qur'an: Translation and the Rise of Persian Exegesis* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2012); Nîşabur bölgesine mensup

Sa'lebî üzerine yapmış olduğu doktora çalışmasıyla Saleh¹⁴ *el-Keşf ve'l-Beyân*'ın önceki tefsir müktesebatının sadece bir derlemesi olarak değil, Sa'lebî'nin özgün tefsir yöntemini ve ilkelerini ortaya koyan bir esere dönüştürdüğünü ve klasik tefsir geleneğinin oluşumunda ciddi bir rolünün olduğunu savunmaktadır. Kur'an'a yaklaşımını belirleyen yorumbilim (hermenötik) ilkelerini ayrıntılı bir şekilde incelemekte ve bu ilkelerin, kendisinden sonraki külliyatı etkilediğini ifade etmektedir. Saleh ayrıca 'Nişabur tefsir okulu (Nishapūrī school of Tafsīr)' tanımlamasını sonraki yıllarda yaptığı iki çalışmasıyla derinleştirmeye ve belirginleştirmeye çalışmıştır.¹⁵

Martin Nguyen Nişabur tefsir çevresine mensup İbn Habîb, İbn Fûrek ve Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin Kur'an çalışmaları üzerine yaptığı çalışmasında bahsi geçen üç âlimin eserlerini inceleyerek, Nişabur tefsir geleneğini ve bu âlimlerin tefsir ve 'ulûmu'l-Kurân'a yaklaşımlarını ve bunları etkisini ele almıştır.¹⁶

Sa'lebî'nin tefsiri özelinde Mukâtil rivayetlerini inceleyen (kaynak inceleme çalışması) Koç, Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) tefsirinin ne kadar güvenilir olduğu ve 'bir asırdan diğerine hangi

bir müfessire dair bk. Enes Büyük, "el-Hüseyin b. el-Fadl al-Beceli'nin (Ö. 282/896) Hayatı, Tefsirciliği ve Tefsir Tarihine Etkisi", *Diyanet İlmî Dergi* LIX/1 (2023), 57-88; Nişabur'da ilmî hayatını ve kurumlarını ele alan çalışmalar için bk. Edil Süleyman Mahmûd Vüheybî, *el-Hareketü'l-'ilmiyye fî Neysâbûr mine'l-karni's-sâlisi'l-hicrî ile'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Ürdün: Câmî'atü'l-Yermûk, Yüksek Lisans, 1998); Muhammed el-Fâcâlû, *el-Hayâtü'l-'ilmiyye fî Nîsâbûr hilâle'l-fetra h. 290-548 (m. 901-1153)* (Suudi Arabistan: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Doktora, 1421); Şakir Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 185 (2010), 33-64; Seyit Bahçıvan, "el-Müessesâtü'l-'ilmiyye fî Horâsân bi-Âmme ve Nîsâbûr bi-Hâssa fî'l-Karneyni'r-Râbi' ve'l-Hâmisi el-Hicriyeyn (Hicretin 4. ve 5. Yılında Horasan ve Nisabur'daki İlmi Müesseseler)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2002), 111-127; Nâcî Ma'rûf, *Medâris kable'n-Nîzâmiyye* (Bağdad: Matbuatü'l-Mecmai'l-'ilmiyyi'l-İraki, 1973); İlk dönem Nişabur tarihini çok yönlü ele alan çalışmalar için bk. İsmail Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013); Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur: a study in medieval Islamic social history* (Cambridge: Harvard University, 1972); Clifford Edmund Bosworth, *History of Civilizations of Central Asia: "The" Achievements / Eds.: C. E. Bosworth and the Late M. S. Asimov* (Unesco Publ., 2000); Richard W. Bulliet, "Why Nishapur?", (07 Aralık 2018); Nişabur'da Kerrâmilerin varlığı ve Kur'ân çalışmalarına dair bk. Claude Gilliot, "Kontinuität Und Wandel in Der «klassischen» Islamischen Koranauslegung (II./VIII.-XII./XIX. Jh.) »", *Der Islam* 85 (01 Ocak 2010), 1-155; Claude Gilliot, "Koranwissenschaften unter den Karramiten. Notizen über den Autor des Kitab al-Mabani", *Norm und Abweichung. Akten des 27. Deutschen Orientalistentages*, 2001, 309-316; Claude Gilliot, "Les Sciences coraniques chez les Karramites du Khorasan: le Livre des fondations", *Journal Asiatique* 288 (01 Temmuz 2000), 15-81; Aron Zysow, "Two Unrecognized Karrāmī Texts", *Journal of the American Oriental Society* 108/4 (1988), 577-587.

¹⁴ Walid A. Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labi (d. 427/1035)*. (Leiden: E.J. Brill, 2004).

¹⁵ Walid Ahmad Saleh, "Nishapuri School of Quranic Exegesis", *Encyclopaedia Iranica*, 2000; Walid A. Saleh, "Last of the Nishapuri School of Tafsīr: Al-Wāhidī (d. 468/1076) and His Significance in the History of Qur'anic Exegesis", *Journal of the American Oriental Society* 126/2 (Haziran 2006), 223-243.

¹⁶ Martin Nguyen, "Exegetes of Nishapur: A Preliminary Survey of Qur'anic Works by Ibn Ḥabīb, Ibn Fūrak, and 'Abd al-Qāhir al-Bağhdādī", *Journal of Qur'anic Studies* 20 (01 Haziran 2018), 47-73.

güvenilirlikle nakledildi' sorusu üzerine Mukâtil'in tefsirinin meşruiyet kazanmasında önemli bir rolü olan *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı inceleme konusu yapmıştır.¹⁷

Aytep'in Vâhidî (ö. 468/1076) üzerine yaptığı çalışmasında¹⁸ Vâhidî'nin tefsirciliğini şekillendiren temel dinamikleri ve Nişabur tefsir çevresinin etkisine odaklanmaktadır. Vâhidî'nin tefsir çalışmalarında hadis rivayetlerine ve dil bilimine verdiği önemi ve tefsir yöntemindeki ayrıntıları inceleyerek açıklamaktadır. Özellikle, el-Vâhidî'nin Kur'an ayetlerini açıklamak için kullandığı metodolojiyi, rivayet zenginliğini ve dil analizini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Son olarak İbn Habîb ve eserlerine dair Encyclopaedia of Islam (2. edisyon),¹⁹ TDV İslâm Ansiklopedisi²⁰ ve The Encyclopaedia of the Holy Qur'an'ın²¹ İbn Habîb en-Nisâbüri maddeleri de mevcuttur.

Yukarıda bahsi geçen literatürde, İbn Habîb en-Nisabûrî veya *Ukâlâü'l-mecânîn* eseri çerçevesinde edebî yönüne vurgu yapılmış ya da tefsir ve ulûmu'l-Kurân çalışmaları bağlamında ve genelde Nişabur tefsir çevresine yönelik genel incelemelerin bir parçası şeklinde ele alınmış, kendisine ayrı bir çalışma da yer verilmemiştir. Bu tezi önceki çalışmalardan farklı kılan, İbn Habîb en-Nisabûrî'nin tefsir rivayetlerini ve tefsir anlayışını merkeze almış olmasıdır. Bu sayede onun tefsir tarihindeki yerinin ve Nişabur tefsir geleneğindeki rolünün daha iyi anlaşılacağını umuyoruz.

¹⁷ Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*; Eser üzerine yapılan bir değerlendirme için bk. Halil Şimşek, "Mehmet Akif Koç. Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Suleymân (150/767) Rivayetleri. Ankara: Kitâbiyât, 2005", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (Aralık 2019), 347-352.

¹⁸ Aytep, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî*.

¹⁹ Fedwa Malti-Douglas, "Al-Nisâbüri", *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)*, Brill, ed. P. Bearman (Erişim 18 Mayıs 2024).

²⁰ Mehmet Ali Sarı, "İbn Habîb en-Nisâbüri", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 30 Haziran 2024).

²¹ Fedwa Malti-Douglas, "Al-Nisaburi, al Hasan b. Muhammad b. Habib b. Ayyub Abu'l-Qasim: Qur'anic Scholar", *The Encyclopaedia of the Holy Qur'an* (New Delhi: Global Vision Publishing House, 2000).

BİRİNCİ BÖLÜM

NİŞABUR TEFSİR ÇEVRESİ VE BİR TEMSİLCİ OLARAK İBN HABİB EN-NİSÂBÜRÎ

1.2.1. Nişabur Tarihi (Fethinden Gazneliler Dönemi Sonuna Kadar)

Bu başlık altında amacım, Nişabur'un ayrıntılı bir tarihini sunmak veya incelenmemiş kaynaklara dayalı yeni bilgiler ortaya koymak değil sadece iç içe geçmiş olan sosyopolitik ve dini düzlemde bazı genel gelişmelere ışık tutmaktır. Bu gelişmelerin, Nişabur ve çevresinin Kur'ân ve tefsir çalışmalarına etkisini belirleyebilmek ve bu sayede bölgeye mensup kişileri -özellikle İbn Habîb'i- ve eserlerini daha iyi anlamak için önemli olduğunu düşünüyoruz. Burada verilen bilgiler büyük ölçüde mevcut araştırmalara dayanmaktadır.

Günümüzde İran sınırları içerisinde yer alan ve farklı isimlerle anılan Nişabur orta çağda Belh, Herat ve Merv'le birlikte Horasan bölgesinin dört merkezinden biri başka bir rivayete göre en önemlisi kabul edilir.²² Nişabur isminin kökeniyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Pehleviçe 'yeni ve güzel Şâpûr' anlamına gelen "nev-Şâpûr" kelimesiyle ilişkilendirilmektedir. Arapça'da Nîsâbûr ve Neysâbûr olarak geçmektedir. Doğu-batı, kuzey-güney yönünde birçok güzergahın kesişim noktası olan Nişabur iklimi ve jeopolitik konumundan dolayı tarih boyunca istilalara uğramış farklı yönetimlerin hükmü altına girmiş ve yeni yerleşimcileri ağırlamıştır.

Şehrin kuruluşu ve ilk sakinleriyle ilgili farklı rivayetler söz konusudur. Bu rivayetler arasında Hz. Adem'in torunu Anuş, Saka hükümdarı Afrasyab ve Pişdadi hükümdarı Tahmuras merkezli rivayetler bulunmakla birlikte kaynakların büyük çoğunluğu gerçek kurucu olarak I. Şapur ya da II. Şapur'u kabul etmektedir.²³ Büyük İskender, Sakalar, Pişdadiler pers devleti bünyesinde hakimiyet gösteren ve güç kazanan Sasani hanedanlığı gibi yönetimlerin altında bulunan Nişabur Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz.

²² Nadir Baştürk, "Nişabur", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri-II: Nişabur-Tebriz-Hemedan-Şiraz-Halep-Kudüs*, ed. Erkan Göksu, 2023, 11; Özgüdenli Osman Gazi, "Nîşâbur", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 30 Haziran 2024); Suat Kaymak, "Nîşâbur", *İslam Düşünce Atlası* (Erişim 18 Mayıs 2024); E. Honigsmann - C.E. Bosworth, "Nîshâpûr", *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)*. Brill, ed. P. Bearman (Erişim 18 Mayıs 2024).

²³ Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 39-49.

Osman (ö. 35/656) döneminde Sasani hükümdarı III. Yazdicerd'in (ö.30-31/651) Nihavend Savaşı'nda (22/642) mutlak yenilgisinden sonra İran topraklarında Müslümanların yönetiminin önü açılmıştır.²⁴

Hız. Ömer döneminde Horasan bölgesine gönderilen Ahnef b. Kays (ö. 67/686-87) beraberindekilerle Nihavend Savaşı'ndan sonra bölgede bulunan yerleşim merkezlerinin kontrolünü ele almaya çalışmıştır. Son Sasani hükümdarı Yazdicerd'i de yakalamak üzere Serahs ve Merv tarafına yönelmiş Nişabur'a ise Mutarrif b. Abdullah (ö. 95/713-14) göndermiştir. Bu dönemde eski idaresine dönmek isteyen yöre halkı zaman zaman isyan etmeye teşebbüs etseler de Hız. Osman zamanında III. Yazdicerd'in mutlak olarak yenilmesinin ardından Abdullâh b. Âmir (ö. 59/679) tarafından idaresi Müslümanların eline geçmiş ve Sasani devletinin toparlanma ümidinin ortadan kalkmasıyla Müslümanların hakimiyeti bölgede güçlü bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Ancak Hız. Osman'ın şehit edilmesiyle Horasan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Nişabur'da da isyan hareketleri yeniden patlak vermiştir. Müslümanların hakimiyeti altındaki topraklarda kesin bir otorite kuramayan Hız. Ali (ö. 40/661) döneminde de şehirde isyan hareketleri devam etmiştir.²⁵

Halifelik makamına geçtikten sonra Muaviye b. Ebu Süfyan (ö. 60/680) otoritesini hakimiyeti altındaki topraklarda tesis etmek için güvendiği kimseleri Horasan coğrafyasında da görevlendirmiştir. Emevîler dönemi boyunca zaman zaman yaşanan otorite boşluğundan yararlanarak isyan hareketleri görülmüştür. Bölgede yaşanan bu isyan ve kargaşaların Emevî hakimiyetinin bölgede uyguladığı politikalar sebebiyle de zaman zaman şiddetlenmiş bu da bölgedeki otoritenin tesis edilmesine engel olmuştur.²⁶

Emevî iktidarının yıkılmasından sonra Abbasiler yönetimi ele geçirmiş, devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi Horasan bölgesinde de otoritesini sağlamlaştırmak için yoğun çaba sarfetmiştir. Abbasi devletinin kuruluşunda bölgede sâbık iktidarın yürüttüğü Arap-Mevali tutumu ve Hız. Ali soyundan gelenlere hürmet gösterme iddiası önemli rol oynamış ancak bir müddet sonra bu yaklaşım terkedilmiş; Emevî idaresini aratmayan Mevali tutumları ve Hız. Ali soyundan gelenlere yapılanlar ve bazı yönetsel hatalar ayaklanma ve isyanların yeniden başlamasına sebep olmuştur.²⁷

Kardeşi Emîn (ö. 198/813) (ö. 198/813) ile giriştiği mücadelede Horasan valisi Me'mun (ö. 218/833) otoritesini güçlendirmek için yerine Tahir b. Hüseyin'i (ö. 207/822) atamasıyla bölgede fethedilmesinden sonra ilk bağımsız devlet olan Tahiri hanedanının temeli atılmış oldu. Babasının ölümünün akabinde yerine oğlu Abdullah b. Tahir (ö. 230/844) tayin edilmiştir. Horasan bölgesinin

²⁴ Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 197.

²⁵ Meçhûl, *el-Muhtasar min Kitabis-Siyak li-Tarihi Nisabur*, thk. Muhammed Kazım el-Mahmûdi (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2006), 126-128; Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 202-203.

²⁶ Baştürk, "Nişabur", 25.

²⁷ Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 221-228.

fethinden beri Merv'in gerisinde kalmış olan Nişabur Abdullah b. Tahir'in idare merkezini Merv'den buraya taşımasıyla idarî, ticarî ve kültürel olarak gelişim göstermeye başlamıştır. Küçük yaşta valiliğe tayin edilen hanedanın son temsilcisi Muhammed b. Tahir (ö.?) selefleri kadar dirayetli olmaması Nişabur'un hatta Horasan'ın Tahirî hanedanının elinden gitmesinin önünü açmıştır.²⁸

Halife onayı olmadan kendi askeri gücüyle Nişabur'u ele geçiren Yakub b. Leys (ö. 265/879) otoritesini kolayca kabul ettirememiş bu tarihten itibaren Samaniler dönemine kadar birçok kargaşaya konu olmuş, bir türlü istikrar sağlanamamıştır. Amr b. Leys (ö. 289/902) yönetimi ele aldıktan sonra huzura kavuşacağı düşünülen Nişabur'da bu sefer de açgözlü idarecilerin halka yönelik kötü tutumları ve Maverâünnehir bölgesinin kontrolünü ele geçirme isteği bir anlamda Saffarîlerin sonu olmuştur.²⁹

Maverâünnehir bölgesinin yönetiminde bulunan ve Saffarîlerle giriştiği mücadeleyi kazanan Samanî emiri İsmail b. Ahmed Nişabur'a Ahmed b. Sehl'i atamıştır. Bu idareyle birlikte şehir eski huzurlu günlerine kavuştuğu rivayet edilmektedir. Yaklaşık bir asır süren bu dönemde merkezi otoritenin zayıfladığı durumlarda askeri ve idari merkez haline getirilen şehir birçok ayaklanma, saldırı ve yağmalamaya sahne olduğu aktarılmaktadır. Bölgeye atanan güçlü idarecilerin bir hükümdar edasıyla iş yapmaları, merkezi otorite tarafından pek sıcak karşılanmamıştır. Bu tür idareciler genelde Horasan bölgesinde özelde Nişabur'da nispeten istikrarı sağlamış olsa da özellikle devletin son dönemlerine doğru gelindiğinde Samanî idaresiyle yoğun mücadeleye giren zaman zaman bu idareyi etkisi altına alan bir tutum sergilediği görülmektedir.³⁰

Abbâsîlerin Müslümanların hâkim olduğu topraklarda yönetimi ele almasından itibaren merkezde ve eyaletlerde valilere asker ya da muhafız olarak hizmet eden Türklerin Samanîler döneminde valilik, kumandanlık gibi görevler üstlendiği görülmektedir. Merkezi otoritenin zayıfladığı dönemde bu vali ve kumandanların isyanlarına sahne olmuş hatta bazı dönemlerde devlet idaresini ele geçirip yarı bağımsız bir yönetim sergilemişlerdir.

Samanî idaresi içerisinde çıkan ve teşkilatlanan Gaznelîler hicri dördüncü asrın ortalarından itibaren Samanîlerle mücadeleleri başlamış, en parlak idarecisi Mahmud'un (ö. 421/1030) Nişabur'u ele geçirmesiyle yaklaşık kırk yıl Gaznelî hakimiyeti altına girdi. Gaznelîler Mahmud'un vefatından bir süre sonra Selçuklularla giriştikleri mücadeleyi kaybederek Horasan bölgesinden çekilmek durumunda kaldılar.

Selçuklular Dandanakan Savaşı'ndan (431/1040) sonra Nişabur'a kesin olarak hâkim oldu ve şehir Selçukluların ilk başkenti oldu. Gaznelî-Selçuklu mücadelesinden dolayı yaşanan kıtlık ve savaş şehre

²⁸ Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 228-244.

²⁹ Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 236-244.

³⁰ Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 244-255.

zararlar verse de Selçukluların kesin hakimiyetiyle bölgedeki merkezi rolünü güçlendirmiştir. Altıncı asrın ortalarına kadar Büyük Selçuklu Devleti yönetimi altında bulunan Nişabur bu dönemden sonra istila, kargaşa ve afetler sebebiyle bölgedeki önemini yitirecektir.

Horasan bölgesi ve onun bir parçası olması hasebiyle Nişabur'un demografik yapısına bakıldığında çeşitli demografik unsurlardan müteşekkil kozmopolit bir yapı arz etmektedir. Nüfusun büyük çoğunluğunu Farslılar oluşturmaktaydı. Şehir Afrasyab ve Büyük İskender tarafından ele geçirilmesi bile bunu değiştirememişti. Farslıların yanında İslam fetihleriyle şehrin nüfusunu Arap unsurlar onları takiben Türk unsurlar da bulunmaktaydı.

İslam fetihlerinden sonra Müslüman idaresiyle tanışan Farslılar mensup oldukları Mecusiliği yaşamada herhangi bir baskıya maruz kalmamış hatta Ehl-i kitap mesabesinde addedilmişlerdir. Ayrıca bölgenin Müslüman idaresi cizye ve haraç vergileriyle yetinmişlerdir. Öte taraftan yöre halkının kendi dinlerini yaşamalarındaki serbest ortam ile birlikte bölgede dini tebliğ edenlerin gayretleri, Müslümanların idaresinin ahlaki tutumları, ayrıca Müslüman olduktan sonra cizye ve haraç ödememe idrak ve isteği İslam'a girme isteklerini artırmıştır. Şehrin nüfus bakımından en yoğun ikinci ve üçüncü etnik unsurunu Araplar onları takiben Türkler oluşturmaktadır.

İran menşeli bir dinî grup olan Mecûsîler Nişabur'da İslam fetihleri öncesinde mevcut olan fetihlerin akabinde Müslümanların idaresi altında dinlerini rahat bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdir.³¹ Zaman zaman eski yönetim ve kültüre özlem duyan farklı bir dinin idaresinde yaşamayı kendilerine yediremeyen bu sebeple de ayaklanma ve isyan teşebbüslerinde bulundukları da aktarılan diğer ayrıntılardır.³² Şehirde Müslüman ve Mecûsî nüfus yanında nüfusa sahip diğer bir dinî grup Yahudilerdir. Mabet'in ilk yıkımından sonra İran topraklarında varlığı bulunan Yahûdiler Müslümanların idaresini Sasânî idaresinden görmüş oldukları baskı sebebiyle bir kurtuluş olarak görmüş fetihlerde yardımcı olmuşlardır. Bir diğer grup az sayıda bulunan Hristiyanlardır.³³

Horasan bölgesinde Müslüman varlığı söz konusu olduğunda Müslüman üst kimliği altında farklı görüş ve mezhepten insanlar bulunmaktaydı. Nehravan Savaşı'ndaki yenilgiden sonra kendileri için güvenli bir liman olarak gördükleri İran topraklarına gelen ve burada aralarındaki ihtilaflar sebebiyle alt gruplara ayrılan Hariciler,³⁴ büyük günah işleyenlerin durumlarına dair herhangi bir fikir beyan etmeyen kimseleri tanımlayan ve yerli halkın da kendileriyle benzer görüşleri paylaşan Mürcie de bölgede taraftar

³¹ İslam fetihleri gerçekleştikten sonra bütün İran topraklarında Mecûsîlik ehl-i Kitâbdan addedilmiş, kendilerinden cizye ve haraç alınmıştır. Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 151-153.

³² Mecusilere dair kaynaklar ayrıntılı bilgi vermemektedir.

³³ Sasani dönemi baskı sebebiyle azalmış. Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 155-158.

³⁴ Horasan bölgesi ve Nişabur'da özellikle Abbâsîler dönemi ve sonrasında mevcut idareye karşı ayaklandıkları aktarılmaktadır. Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 158-161.

toplamiş hatta bölgedeki en önemli mezhep durumuna gelmiştir.³⁵ Bu bağlamda zikredilmesi gereken bir diğer grup Mûtezîlîlerdir. Çok bir taraftar bulmasa da bu grubun varlığından Makdisî bahsetmektedir. Şehirde mevcudiyeti bulunan bir diğer grup Cehmîler'dir. Kurucusu Horasan'lı Cehm b. Safvân'ın tesiri yanında bu gruba mensup ve döneminin önde gelen alimlerinden biri olan İbrahim b. Tahmân'ın tesiriyle bölgede önemli sayıda taraftarları bulunduğu kayıtların aktardığı hususlardır.

Emevî iktidarının baskısından Horasan bölgesine gelen Şîî gruplar Abbasîlerin iktidarı için bölgede birçok faaliyet göstermişlerdir. Ancak Emevîlerden gördüğü baskıyı aratmayan Abbasî iktidarının tavırları Şîî grupları da etkilemiş bu etkiyle beraber kendi içinde alt gruplara ayrılmışlardır. İdarenin zayıf görece zayıf olduğu bölgeleri kendilerine yerleşmişlerdir. Bu bölgelerden biri de Nişabur idi ve burada bu alt gruplardan ılımlı³⁶ Şîîler ve Zeydîler varlık göstermişlerdir.

Nişabur'un nüfus bakımında en yoğun dini grupları olan Hanefî ve Şafiîler arasında yoğun bir rekabet olduğu kayıtların aktardığı hususlardır. Hatta şehirde birbirinden ayrı mahalleleri kendilerine mesken edinmiş olmaları bu rekabetin boyutunu göstermesi bakımından önemlidir.

Nişabur'da insanların hayatında Tasavvuf da önemli bir rol oynamaktaydı. Nişabur'daki ilim geleneğini besleyen tasavvuf bölgeye mensup ilim ehlinin kimliğini oluşturan önemli etkenlerden biridir. Bölge ilk başlarda tasavvuf ehlinden ve tasavvuftan uzak duran medreseler ve diğer eğitim kurumları bu tutumunu sonraki dönemlerde yumuşatmış ve hatta medreseler ilmi faaliyetlerini sufi bir çizgide yürüttükleri bir döneme de ulaştığı söylenmektedir.³⁷

Yakut el-Hamevî tarafından 'alimlerin yetiştiği bir menba, faziletler madeni, gezip gördüklerim arasında benzerini görmediğim muazzam bir şehir'³⁸ ifadesiyle nitelendirilen Nişabur ticaret yollarının kesiştiği bir yer olması ayrıca ilk bölümde anlatıldığı gibi bazı yönetimlerce idare merkezi olarak tayin edilmesi şehri önemli bir ilim merkezi haline getirmiştir. *el-Müstahrec 'ale's-Sahihayn* eserinin müellifi İbnü'l-Ahrem (ö. 344/955) Hadis ilimlerinde -özellikle ilel ve ricalde- Nişabur'dan hiç çıkmadan kendini yetiştirebilmişti.³⁹

³⁵ Muhammed b. Kerrâm da Mürcîî alimlerin ilim tahsil etmiş daha sonra kendi fikirlerini de bu fikirleri çerçevesinde Kerrâmiyye mezhebinin doğup büyümesine sebep olmuştur. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 04 Haziran 2024).

³⁶ Bu kavram isyan hareketlerine katılmayan hakimiyeti altında bulunduğu iktidara karşı ılımlı tutum sergileyenleri ifade etmektedir. Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 169-177.

³⁷ Nadir Baştürk, *Büyük Selçuklular döneminde Nişâbûr'da eğitim ve öğretim faaliyetleri (1040-1157)* (Yayınlanmamış: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora, 2019), 229-230.

³⁸ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*. (Beyrut: Dâru Sadır, 1995), 5/331.

³⁹ Bilal Saklan, "İbnü'l-Ahrem", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 17 Eylül 2024).

İlim tedris ve tahsilinin yapıldığı Nişabur'daki medreselerle ilgili olarak Gözütok'un aktardığına göre Samani hükümdarlarından İsmail b. Ahmed b. Esed b. Saman'ın (ö. 295/907) vakıflarla desteklemiş olduğu ilim ehlinin çeşitli faaliyetler için kullandığı bir medresesi ve de bir kütüphanesi vardı.⁴⁰ Gözütok bu medresenin İslam dünyasındaki ilk medrese olabileceğini ifade etmekte Samani döneminde bir medrese sisteminin olduğuna dair belgenin mevcut olmadığını⁴¹ belirten Richard Nelson Frye'nin bu medresenin varlığından habersiz olduğunu da eklemektedir.⁴² Devamında Gözütok Nizamiye medreselerin inşa edildiği tarihe gelinceye kadar yirmiden fazla medresenin varlığını tespit ettiğini Beyhaki'den atıfla aktarmaktadır.⁴³ Buradan hareketle Bağdat'taki Nizamiye medreselerinden yaklaşık yarım asır önce Nişabur'daki medreselerin ortaya çıktığını ve kurumsallaşmasını neredeyse tamamladığını ifade etmektedir. Ancak Piyadeoğlu'nun aktardığı Nizamülmülk'ün Nişabur'u ziyareti esnasında (muhtemelen 457/1065) gerçekleşen bir olay⁴⁴ farklı bir dönem profili çizmekte ve bize Gözütok'un bahsi geçen dönemle ilgili bu çıkarımının eksik ve abartılı bir değerlendirme olduğunu düşündürmektedir.

1.2.1. Nişabur'da Kerrâmî Varlığı ve Kur'ân-Tefsir Çalışmalarına Etkisi

Muhammed b. Kerrâm es- Sicistânî'nin (ö. 255/869)⁴⁵ fikirleri etrafında ortaya çıkan bu mezhep zaman zaman Mürcie'nin bir alt grubu olarak da addedilmiştir.⁴⁶ İbn Kerrâm Horasan'ın bazı bölgelerine ilim tahsili için seyahatler yapmıştır. Hocalarının büyük çoğunluğu Mürciî olan İbn Kerrâm bu hocalarından meşhur zahidlerden Ahmed b. Harb'in yanında uzunca bir müddet bulunmuştur. Gittiği bölgelerde görüşlerini yaymaya çalışmış, bir yandan abidane ve zahidane yaşamaya önem verirken diğer taraftan Mürcie'nin iman görüşüne yakın bir tasavvur benimsemiştir. Bu din yorumu özellikle Horasan'ın kırsal bölgelerinde yayılmaya başlamış İbn Kerrâm'ın Nişabur'a geçen ve burada vaazlarla düşüncelerini

⁴⁰ Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları", 12; Ma'rûf, *Medâris kable'n-Nizâmîyye*, 8.

⁴¹ Richard Nelson Frye, *Orta Çağın başarısı Buhara*. (Ankara: Bilig Yayınları, 2003), 98.

⁴² Gözütok, "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları", 12.

⁴³ Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhaki, *Târihü'l-Beyhakî*, çev. Yahya el-Haşab - Sadık Neşat (Kahire: Mektebetu'l-Encelu'l-Misriyye, ts.), 227.

⁴⁴ Bahsi geçen olayla ilgili bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018), 128.

⁴⁵ Fikirlerini halka yaymak gayesiyle memleketi Sicistân'da yaptığı gayretler dönemin idaresi tarafından hoş karşılanmamış; çevresindekilerle beraber ayaklanmaya kalkışır korkusuyla buradan çıkarılmıştır. Akabinde Nişabur'a gelerek burada bir sütçü dükkânı açıp fikirlerini de etrafa anlatmaya başlamıştır. Burada da bir müddet sonra dönemin idarecilerinin takibatına uğramış ve hapsedilmiştir. Bilgi için bkz. Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 232.

⁴⁶ İman konusunda benimsedikleri görüş sebebiyle bu grup içerisinde değerlendirilmişlerdir. Ayrıca ilahi sıfatlar ve Allah hakkındaki insanbîçimci itikâtları sebebiyle Sıfâtiyye, Müşebbihe, Mücessime'ye nispet edilmektedir. Bilgi için bkz. Kutlu, "Kerrâmiyye".

yaymaya başlamıştır. Genişleyen taraftar kitlesi sebebiyle dönemin idaresi tarafından takibata alınan İbn Kerrâm hapsedilmiş ve sonrasında bölgeyi terk ederek Kudüs bölgesine gitmiş ve burada vefat etmiştir.

İbn Kerrâm'ın vefat ettikten sonra başta Nişabur olmak üzere Horasan'ın diğer bölgeleri, Maveraünnehir Irak, Suriye, Yemen, Mısır gibi bölgelere yayılmıştır. Mezhebin özellikle Horasan bölgesinde taraftar kazanmasının temel sebepleri arasında zühd ve takvayı kendilerine şîâr edinmeleri sayılabilir. Kerrâmîlerin *âbidâne* ve *zâhidâne* yaşamaya gayret etmeleri, dünyalık şeylere tamah etmemeleri, başkasına yük olmamak için gösterdikleri çabaları ve vakar sahibi olmaları ekonomik anlamda durumu kötü olan kesimlere hitap etmelerini kolaylaştırmıştır. Çoğunluğu bu insanlardan oluşan Kerrâmiyye de bundan dolayı bu insanlar ötürü teveccüh göstermişlerdir. Kerrâmiyye özellikle Nişabur şehri ve civar yerleşim yerlerinde yoğun bir taraftar kitlesine sahipti. Kerrâmiyyenin önde gelenleri ilmî faaliyetleri yanında etrafında toplanan insanlara hikmetli sözler, menkıbeler, vaaz ve nasihatlerle irşad faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Önceleri fakir ve yoksul insanların katıldığı vaaz ve nasihat meclisleri sonradan toplumun farklı kesimlerinin katıldığı meclislere dönüşmüştür. Bu da Kerrâmî fikirlerin birçok kişi tarafından benimsenmesine vesile olmuştur.⁴⁷ Ayrıca bu bağlamda Kerrâmîlerin vaaz ve irşad faaliyetlerinin yapıldığı, zikir ve istiğfar için bölümleri olan, sufilerin inzivaya çekildiği hankahlar⁴⁸ önemli bir rol üstlenmiştir.

Kerrâmiyye'ye dair kaynaklar çeşitli gerekçeler⁴⁹ sebebiyle günümüze ulaşmadığından bu gruba dair bilgiler muhaliflerince aktarılmıştır. Ayrıca yine aktarılan bu bilgilerin ne kadarının fırkanın kurucusu kabul edilen Muhammed b. İbn Kerrâm'a ve ne kadarının mezhebin sonraki temsilcilerine ait olduğunu belirlemek de oldukça zor bir meseledir.⁵⁰ Hal böyleyken eldeki malzemenin çok dikkatli bir şekilde kullanılması gerekmektedir.⁵¹ İbn Kerrâm'a birkaç eser nispet edilmiştir ancak bu eserlerin hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Bu eserlerin en meşhuru *Kitâbu 'Azâbi'l-Kabr*'dir.

⁴⁷ Bu etkinin boyutu idarecilere kadar ulaşmıştır. Kerrâmiyye Mezhebinin fikirlerini sistemleştiren İshak b. Mahmeşâz'ın (ö. 383/993) oğlu Ebubekir'in dönemin idarecisi üzerinde tesiri olmuş, seferlere dahi çıktığı aktarılmaktadır. Bkz. Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 165.; Kutlu, "Kerrâmiyye". İshak b. Mahmeşâz'ın döneminde Kerrâmiyye mensuplarının sayısının 20.000'e ulaştığı şeklinde riayetler de aktarılmaktadır. Bilgi için bkz. Kutlu, "Kerrâmiyye".

⁴⁸ İlk dönem zâhid ve sufiler için bir toplanma, müzakere ve ilim meclisi olarak kullanılan hankâhlar medrese ve tekke arası bir form olarak düşünülebilir. Horasan ile Mâverâünnehir'de yaygın olduğunu ve ayrıca Nişâbur'un bu anlamda bir merkez olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nişabur'da en az üç hankâh bulunduğu dair bk. Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, 253. Hankâhlar bir yönüyle de Kerrâmî düşünceye sûfi bir boyut kazandırmaktadır.

⁴⁹ bkz. Aron Zysow, "Kerrâmiyye", çev. Salih Çift, *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 343-346.

⁵⁰ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, çev. Osman Demir (Ketebe Yayınevi, 2020), 429.

⁵¹ Kerramiyye hakkında aktarılan bilgiler arasında son dönem Hanefîliği kanalıyla gelenlerin nispeten daha güvenilir olduğuna dair bkz. Salih Aydın, "Ebû Hanîfe'nin En Kapsamlı Yorumu: Kerrâmiyye", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 132.

Çoğunlukla itikadî ve tasavvufî bir grup şeklinde bahsedilen Kerrâmiyye ile ilgili günümüze ulaşan eserlerin hemen hemen hepsi Kur'ân üzerine yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Bu da Kur'ân çalışmalarına katkısı bakımından olumlu bir durumken grubun itikadî anlamda görüşlerini tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Ancak Horasan bölgesi özellikle Nişabur ve civarında Kerrâmîlerin çok kısa denebilecek bir sürede yoğun bir taraftar toplamasının ardındaki saik neydi ve bu mezhebin tefsir ve Kur'ân çalışmalarına etkisi ne olmuştu? Bu sorunun cevabı için mevzubahis fırkayı; temsilcilerini ve takipçilerini irdelemek istiyoruz.⁵²

Eldeki bilgilerden hareketle Kerrâmiyye mezhebinin Nişabur bölgesindeki mensuplarının Hanefî mezhebine bağlı oldukları söylenebilir.⁵³ Farklı bazı fikhî görüşler benimsemiş olduklarına dair de aktarılmıştır. Kaynakların bir kısmı bu gruptan müstakil fikhî ve itikadî bir fırka⁵⁴; bazıları ise sadece itikadî bir grup şeklinde bahsetmektedir. Kerramiyye İslam düşünce tarihinde Mu'tezililer, Eş'ariler'le vb. kıyaslanabilecek bir rol oynamadıklarını görüyoruz ancak hem kendi dönemlerinde hem de kendilerinden sonraki literatürde daima kendilerinden söz ettirmeyi başarmıştır.

Yine bu meyanda Kerrâmîler'in farklı düşünce ve fikir akımlarına karşı göstermiş olduğu hoşgörü burada zikredilebilecek bir diğer husustur. İmanın yalnız 'dil ile ikrar' (*el-ikrâr bi'l-lisân*) ibaret olduğu görüşü yani zahiren iman ettiğini söylemesi -bu konuda samimi olsun ya da olmasın- mümin ve İslam toplumun bir üyesi olduğunu gösterir.

Gayr-i Müslimlerin İslâm'a girmeleri için göstermiş oldukları gayretler de bir diğer gerekçe olabilir. Ayrıca Kerrâmiyye Nişabur'da hem fikir hem de toplumsal hayata getirmiş oldukları zühd ve takva alışkanlıkları vesilesiyle tasavvufî faaliyetleri canlandırmış, bir tür eğitim yeri olarak hankahlar aracılığıyla fikirlerini insanlara paylaşmışlardır. Tüm bu hususlar mezhebin bu kadar taraftar toplamasında etkili olmuştur.

Nişabur'da bulunan Kerrâmîlerin 'ulûmu'l-Kur'ân ya da tefsir çalışmalarına katkısının olduğunu bilinmektedir. Sa'lebî tefsirinde sure başlangıcında ayetlerin tefsirine girişmeden önce mevzubahis suredeki ayet, kelime ve harflerin sayılarını zikretmektedir.⁵⁵ Saleh bunun sebebini Kerramiyye'den etkilenmesine bağlamaktadır. Yine Josef Van Ess'in incelediği tefsirle ilgili konuları haiz ve Kerrâmî bir müellife (meçhul) nispet ettiği risalede tespit edilen tefsir konularının Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ının başında dikkate alacağı konular arasında büyük oranda benzerlik kurmuş ayrıca kitabı

⁵² Zysow, "Kerrâmiyye", 344.

⁵³ Hanefîlerin bu ilgisinin sebebini Kerrâmiyye'nin Mu'tezile'ye karşı tutumlarına bağlayan bir yorum için bkz. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*, 429; Louis Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Ulan Press, 2012), 266.

⁵⁴ Zysow, "Kerrâmiyye", 343.

⁵⁵ Örnek için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, c.7, s.3.

kaynaklarını mukaddimede toplu halde verdiği halde şifahî kaynaklarını tefsir içerisinde isnadıyla birlikte vermesini Sa‘lebî’deki İbn Habîb üzerinden aldığı Kerrâmî etki bağlamında zikretmiştir.⁵⁶

1.2.2. Nişabur’da Tefsir Faaliyetleri

Nişabur ve civarında⁵⁷ dinî ilimlerdeki gelişim bölgenin İslamlaşmasına paralellik göstermektedir. Ancak bölgeye ilk gelen Müslümanlar hem gaza amacıyla geldiğinden dinî ilimlerle uğraşacak vakitleri yoktu hem de bu ilimler konusunda tam bir yetkinliğe sahip değillerdi. Diğer bölgelere göre nispeten geç fethedilmiş olması, fetihlerin akabinde bölgede ayaklanma ve isyan hareketlerinin sıkça yaşanmış olması, halifeliğin merkezine uzak olması gibi saiklerden ötürü dini ilimlerde Abbasiler dönemine kadar ciddi bir ilerleme katedilemedi. Abbasiler döneminde-özellikle Tahirîler döneminde- dini ilimlere dair yapılan çalışmalarda ciddi bir gelişim göstermiş ve eserler verilmeye başlanmış; yakalanan bu ivme takip eden sonraki dönemlerde de artarak devam etmiştir.⁵⁸

Nüzul döneminde Hz. Peygamberin inen vahyin anlaşılmasına yönelik Kur’ân ayetlerinin anlama ve tatbikiyle ilgili söz ve fiilleri önemli veriler sumaktadır. Çünkü nüzul vasatı aslında bir bağlamı ifade ettiği için Hz. Peygamberin vahyi anlaması ve onu tatbik etmesi başka bir ifadeyle uygulamış olmasının hem sahabe hem de bu verilerin sonraki nesillere aktarılması bir anlamda onlar tarafından da bu ayetin bilinmesi demektir. Aslında bu durum büyük ölçüde sahabe kavli ve fiili için de geçerlidir diyebiliriz. Hz. Peygamber’in vefatını takip eden dönemde Sahabe tefsire yönelik çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁵⁹ Nişabur’un fethinde ve sonrasında Aytep’in de ifade ettiği gibi⁶⁰ bölgeye gidenlerin burada Kur’ân ve Kur’ân yorumu (tefsir) kabilinden sayılabilecek faaliyetlerde bulunmuş olmalılardır. Ancak bunları ciddi faaliyetler şeklinde değerlendirmek zor gözükmektedir.

Doğası itibariyle farklı anlama ve yorumlamaya açık olan Tefsir ilmi Nişabur ve çevresinin siyasi, demografik, kültürel vb. yapısından etkilenmiş ve bu ilimle meşgul olan ve eser veren ulemayı da etkilemiştir. Bir önceki başlık altında bahsi geçen Mürcie, Ehl-i hadis, Şia ile Hanefî, Maturidî, Kerrâmî vb. gruplar ve bunların görüşleri tefsir alanında yapılan çalışmaları da etkilemiştir. Aynı şekilde bölge

⁵⁶ Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa‘lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 99.

⁵⁷ Horasan havzasındaki ilmî gelişimi Nişabur’daki gelişime katkı sağlayacağını düşündüğümüz için bu havzadaki ilmî gelişmelere de yeri geldikçe değineceğiz.

⁵⁸ Aytep, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü’l-Hasen el-Vâhidî*, 23-25.

⁵⁹ Sahabe tefsiriyle ve bu dönemde öne çıkan simalarla ilgili bk. Muhsin Demirci, *Tefsir tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2014), 71-87; İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi* (Bilay (bilimsel Araştırma Yayınları), 2019), 35-57; Kaya, *Taberi Tefsiri’nin kaynakları*, 25-29; Sahabe dönemi tefsiri, simalar ve rivayetleri ve bu rivayetlerin tasnifiyle ilgili ayrıca bk. Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları-Kur’an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 337-513.

⁶⁰ Aytep, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü’l-Hasen el-Vâhidî*, 25.

halkının tasavvufa olan meyli tefsiri etkileyen önemli amillerden bir diğeridir ve bölgenin tefsirinin şekillenmesinde önemli bir paya sahiptir.⁶¹

Samânîler dönemi sonuna kadarki süreci incelediği çalışmasında Pırlanta tefsir ilmi tefsir alimleri başlığı altında 13 isme yer vermektedir: Bu isimler İbrahim b. Tahmân (ö. 163/780), Veki' b. el-Cerrâh (ö.197/812), İshak b. Râhûye (ö.238/853), Muhammed b. Eslem (ö.242/856) Buhârî (ö.256/870), el-Haffâf (ö.286/899), el-Enmâtî (ö.303/915), İbnül-Münzir (ö.318/930), İbn Mihrân en-Nisaburî (öl. 381/992), el-Hattâbî (ö.388/998), el-Hâkim en-Nisaburî (ö.405/1014), Ebu'l-Kâsım en-Nisaburî (ö.406/1015), Ebu Abdurrahman es-Sülemî (ö.406/1015), Ebû İshak Ahmed b. İbrahim en-Nisaburî (ö.427/1036) s-Sa'lebî (ö. 427/1036) şeklindedir. Pırlanta'nın Veki' b. el-Cerrâh'ın Nişabur'da doğup büyümediğini söylemesine rağmen bölgede yetişen alimler arasında zikretmesi kanaatimizce doğru değildir.

Aytep çalışmasında çeşitli bibliyografik eserler üzerinden yaptığı taramalar sonucu hicrî ilk beş asırda Nişabur'da tefsire dair faaliyet göstermiş 71 isim tespit etmiştir.⁶² Belirlemiş olduğu bu isimler arasında Nişaburlu olan 47 ismin yanında 24 ismi de Nişabur'da kısa ya da uzun süre kalmış olmaları ve buradaki faaliyetlere katkı sunmaları bakımından dahil etmiştir. Yine bu bağlamda Nişaburlu olan 47 isimden 25'i doğrudan tefsir faaliyetlerine katkı sunmuş başka bir ifadeyle müfessir kimliğiyle meşhur olmuş kalan 22 isim ise çeşitli alanlarda ihtisas sahibi olmuş farklı ilgilere sahip ancak bu faaliyetlerinin yanında tefsirle ilgili çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca bahsi geçen bu 71 ismin 45 tanesine nispet edilen toplam 52 adet tefsir çalışmasının olduğu bunlarında (52 eserin) 38'inin⁶³ Nişabur'lu isimlere 12 tanesinin Nişabur'da belirli bir müddet bulunmuş isimlere ait olduğunu ifade etmektedir. Aytep kalan iki tefsir çalışmasının kimlere ait olduğunu ise belirtmemektedir.⁶⁴

Aytep'in zikretmediği ancak bu bölgeye gelen Kur'an ve tefsir çalışmaları bağlamında faaliyet gösteren ilk ismin tabiinden Yahyâ b. Ya'mer (129/746)'in olması muhtemeldir. Kendisinin bir müddet Horasan bölgesinde kaldığı ve dönemin valisi tarafından çeşitli kadılık görevine getirildiği bilinmektedir. Ebu'l

⁶¹ Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 363-370.

⁶² Aytep Nişabur tefsir çevresine Kur'an ve tefsir faaliyetlerinde bulunmuş bir ismi dahil edebilmek için mekânsal birliktelik ve hoca talebe ilişkisi şeklinde iki kriter belirlemiştir. Bilgi için bk. Aytep, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî*, 24.

⁶³ Bu eserlerin bir kısmının yazmaları tam bir kısmının yazmaları eksik şekilde günümüze ulaşmıştır. Bunlar arasında Sülemî'nin *Hakâikü't-tefsîr*'i, Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*'ı, Vâhidî'nin üç tefsiri (*el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz*), Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-işârât*'ı, Cüşemî'nin *et-Tehzîb*'i, Sûrâbâdî'nin *Tefsîrû't-tefâsîr*'inin yazmaları tam; İbnü'l-Münzir en-Nisâburî'nin *et-Tefsîr*'i, (nispetinde bazı problemlerin olması hususunda dönen tartışmaları bir kenara koyarsak) İbn Fûrek'in *Tefsîrû'l-Kur'an*'ı, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *et-Tefsîr*'i, Hirî'nin *el-Kifâye*'sinin ise yazmaları olarak günümüze eksik olarak ulaşmıştır. Bilgi için bk. Aytep, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî*, 24-25.

⁶⁴ Aytep, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî*, 25.

Esved ed-Düelî'nin talebesi aynı zamanda Mushaf'a noktalama işaretlerini ilk defa koyanlar arasından sayılan (Nasr b. Âsım'la (ö. 89/708 [?]) birlikte) Yahyâ Yahya b. Ya'mer'in bu yönüyle meşhur olmuştur. Fuat Sezgin kendisine kıraâte dair bir eser de nispet etmektedir.⁶⁵

Bu bağlamda Aytepe yeterli bilgi vermekte biz onun çalışması ve tasnifini kullanarak Sa'lebî'nin mukaddimesi ve İbn Habîb'in hocaları olan isimlere yöneleceğiz. İbn Habîb'in bir önceki kuşağında hicri III. yüzyılda, Nişabur'da tefsir faaliyetleri genellikle rivayet ve nakil üzerine kuruludur. Bu dönemde, ünlü muhaddis ve fıkıh alimleri İbn Râhûye (ö. 238/853), Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk en-Nîsâbûrî el-Enmâtî (ö. 303/915) ve çok yönlü bir alim İbnü'l-Münzir en-Nîsâbûrî (ö. 318/930) tefsir çalışmalarıyla öne çıkmışlardır. Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*'ın mukaddimesinde bu iki ismin rivayet ve nakle dayalı tefsir yaptıkları belirtilerek tenkit ettiği bilinmektedir.⁶⁶ Bunun yanında, Nişabur'a mensup olan Müslim (ö. 261/875), İbn Huzeyme (ö. 311/924) ve beş yıl kadar Nişabur'da ikamet eden İmam Buhârî (ö. 256/870), hadis çalışmalarında tefsir rivayetlerine yer vererek bu dönemdeki rivayet ve nakil ağırlıklı tefsir çalışmalarına katkı sunmuşlardır. Öte taraftan rivayet ağırlıklı tefsir çalışmalarının yanında, hicri III. asırda Nişabur'da dirayet odaklı tefsir eserleri de telif edilmiştir. Bu dönemde en önemli isim, Kûfeli olmasına rağmen ömrünün çoğunu Nişabur'da geçiren Ebû Ali el-Hüseyn b. el-Fadl el-Becelî'dir. Sa'lebî tarafından sıkça atıf alınan ve sonraki tefsir literatüründe de yer alan bu müfessirin tefsiri günümüze ulaşmamış olsa da çok yönlü bir çalışma olduğu bilinmektedir.⁶⁷

Dönemin Horasan bölgesinde Hanefî alim Ebû'l-Hasen Ali b. Mûsâ el-Kummî en-Nîsâbûrî (ö. 305/917), *Ah-kâmü'l-Kur'ân* adlı eseriyle dirayet yönünden tefsir çalışmalarına katkı sunmuş; Şîa mezhebinin erken dönemde daha çok kelimeler ve fıkıh ilmiyle uğraşan Ebû Muhammed Fadl b. Şâzân en-Nîsâbûrî (ö. 260/874), Ebû'l-Hasen Muhammed b. Eslem et-Tûsî el-Horasânî (ö. 242/856) ve Zekerîyyâ b. Dâvûd el-Haffâf en-Nîsâbûrî (ö. 286/899) gibi isimler de Nişabur'da tefsir çalışmalarına katkı yapmış diğer isimlerdir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, bu dönemde Maverâünnehir'in en önemli müfessiridir. İmamî Şîa mezhebinden olan Ebû'n-Nadr el-'Ayyâşî (ö. 320/932), fıkıh ve tasavvuf alanlarında da tanınan Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983) ve Şafîî fıkıh alimleri İbn Habîb'in kendisine atıfta da bulunduğu Kaffâl eş-Şâşî (ö. 365/976), tefsir çalışmalarıyla Maverâünnehir bölgesinden tefsir literatürüne önemli katkılar sağlamış diğer müfessirlerdir.⁶⁸

⁶⁵ Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums [GAS] : gesamtindices zu band I-IX*. (:, ts.), 1/5; İbn Ya'mer'le ilgili bk. Celal Kırcı, "İbn Ya'mer", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 04 Ocak 2023).

⁶⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, 2/10.

⁶⁷ Büyük, "el-Hüseyn b. el-Fadl al-Becelî'nin (Ö. 282/896) Hayatı, Tefsirciliği ve Tefsir Tarihine Etkisi", Detaylı bilgi için bk.

⁶⁸ Detaylı bilgi için bk. Aytepe, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebû'l-Hasen el-Vâhidî*, 23-46.

Aytep'in tasnifine göre Nişabur Tefsir Çevresi'nin üçüncü kuşak müfessirleri, İbn Habîb'in çağdaşları ve Sa'lebî'nin diğer hocalarından dört isim öne çıkmaktadır.

Ebû Muhammed Abdullâh b. Hâmid el-Mâhânî (ö. 389/998-999): Sa'lebî, el-Mâhânî'nin günümüze ulaşmayan fakat tefsirinin tamamını kendisine okumuş olduğunu ve bu eseri '*el-Keşf ve'l-Beyân*'nda da kaynakları arasında zikretmiştir.⁶⁹

İbn Fûrek (ö. 406/1015): Eş'ari kelamının sistemleşmesinde önemli bir rol oynayan İbn Fûrek, ilk olarak Sa'lebî dahil bir gruba imlâ yoluyla tefsir dersleri vermiş, sonrasında soru-cevap usulüne dayalı daha özet bir eser yazmıştır.⁷⁰

Ebû'l-Hasen Muhammed b. el-Kâsım el-Kulûsî en-Nîsâbü'rî (ö. 422/1030-1031): Fıkıh alanında tanınan bu alim, '*Tefsîrû Cibrîl*', '*Tefsîrû'n-Nebî*' ve '*Tefsîrû's-Şaḥâbe*' adlı üç tefsir eseri yazdığını. Sa'lebî'den biliyoruz. Bu eserlerin ilk ikisinin tamamını, diğerinin ise bir kısmını kendisine okumuştur.⁷¹

Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021), tasavvufî yorumların Kur'an ayetlerine uygulanması konusunda ilk kapsamlı eser olarak bilinen '*Haḳâiku't-tefsîr*'i telif almıştır. Sülemî, kendisinden önceki sufi yorumları bu eserde toplamış, sonraki dönem işari tefsir çalışmaları ve tasavvuf eserleri üzerinde etki bırakmıştır. Sa'lebî tefsirin tamamını hocası Sülemî'ye okuyarak icazetini almış ve bu eseri '*el-Keşf ve'l-beyân*'ın kaynakları arasına almıştır.⁷²

Saleh 'Nişabur Tefsir Okulu' şeklinde isimlendirdiği üç müfessirin, İbn Habîb, Sa'lebî ve Vâhidî yapmış olduğu katkılardan hareketle yapılan tefsir faaliyetlerinin ortaçağ Kuran yorumunu (tefsir) etkileyen en önemli okullardan (school) biri olduğunu ve ortaçağ tefsirlerinin anlaşılmasının bu katkıların göz ardı edildiği takdirde mümkün olmadığını belirtmektedir.⁷³ Saleh okul kavramını tek tip bir yaklaşımı benimseyen bir grubu tanımlamak için değil Kur'ân'ı anlamaya yönelik olarak göstermiş oldukları ortak çaba şeklinde anlaşılması gerektiğini de eklemektedir. Konuyla ilgili olarak Aytep ise 'okul' kavramın yöntem birliğini ima etmesinden dolayı 'çevre'⁷⁴ kavramını kullanmayı tercih ettiğini belirtmektedir. Benzer kaygılardan ötürü biz de çevre kavramını kullanmanın daha isabetli olacağını düşünüyoruz.

⁶⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/136.

⁷⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/137.

⁷¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/138.

⁷² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/140.

⁷³ Saleh, "The last of the Nishapuri School of Tafsîr", 225-226.

⁷⁴ Aytep yöntem birliği anlamını ihtiva etmesi açısından çevre kavramının okul kavramından daha az kapsamlı olmasını bunun yanında çevre kavramının mekân vurgusu ve daha geniş bir grubu temsil etmesini bu kavramı tercih etmesindeki gerekçeler olarak sıralamaktadır. Bilgi için bk. Aytep, *Nişâbur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebû'l-Hasen el-Vâhidî*, 23-24.

Tefsir, dilbilim ve kelâm arasındaki çekişmeye karşın göstermiş oldukları Kur'ân'ı anlamaya yönelik ortak gayret Nişabur Tefsir Çevresinin genel karakterini temsil etmektedir. Bu bağlamda Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde farklı yorum tarzlarına örnekler verip Nişabur Tefsir çevresine mensup Sa'lebî ve Vâhidî'nin tefsir yöntemlerinden ve bu yöntemlerin takipçilerinden (Zemahşerî ve Râzî) bahsetmesini Salebi ve Vahidi'nin ortaçağ (Saleh ifadesi) tefsir literatürüne etkisine bağlamaktadır.⁷⁵ Bu meyanda -eleştiri minvalinde dahi olsa- Sa'lebî ve Vâhidî'den bahsetmeyen klasik literatürü değerlendiren bir esere nadiren rastlanmaktadır. İbn Teymiyye'nin tefsir geleneğine yönelik değerlendirmelerinde sahih olarak görmediği Sa'lebî ve Vâhidî'nin yaklaşımını hedef aldığını belirtmektedir.⁷⁶

1.2.3. Nişabur Tefsir Çevresinin Genel Karakteristiği

Bir bölgede belli bir konuda/alanda eser üreten müellifleri ve ilgili eserlerini tespit ettikten sonra bu eserleri belirli kriterlere göre tasnif etmek, konunun anlaşılmasını kolaylaştırır da bazı zorlukları beraberinde getirmektedir. Bunların başında eserlerin tasnifinde uygulayacağımız kriterlerin belirlenmesidir. Biz bunun için bir önceki başlıkta bölgeye mensup müfessirleri kronolojik bir tasnife tabi tuttuk. Bundaki temel gayemiz bölgedeki tefsir çalışmalarının tarihî seyrini ortaya koymaktır. Nişabur ve çevresine mensup ettiğimiz hicri ilk dört asırda yapılan tefsir çalışmaları ve müfessirlerle ilgili olarak bu tasniften hareketle şunları söyleyebiliriz:

Bölgeye nispet ettiğimiz müfessir ve tefsir çalışmalarında yöntem birliği ve konu birliğinden söz etmek zor gözükmemektedir. Birçok farklı etken sebebiyle birbirinden farklı müfessir ve eser karakterleri görülebilmektedir. Bundan dolayı bölgeye mensup müfessirlerde tek tip bir yönelimden başka bir ifadeyle kimlikten söz etmek mümkün gözükmemektedir.⁷⁷ Şâfi-Eş'arî geleneğe mensup müfessirler ve bu gelenekten yoğun bir şekilde etkilenen çalışmalar olduğu gibi Kerrâmî kimliğinin ön planda olduğu

⁷⁵ Saleh'in yorumu için bk. Saleh, "The last of the Nishapuri School of Tafsîr", 226. Zerkeşî eserinin *el-Burhân*'ın mukaddimesinde tefsir ilmiyle ilgili açtığı bir fasılda Saleh'in çıkarmış olduğu bahsi geçen çıkarımı neye binaen yaptığını anlayamadık. Saleh'in kullandığı eserin 1972 baskısına ulaşamadığımızdan diğer baskılarında ilgili bölümü inceledik. Nitekim Zerkeşî bu kısımda tefsirin tanımını yaptıktan sonra tefsirin muhtasar ya da mebsût olarak kendi ilmî meyillerine başka bir deyişle yetkinliklerine göre tefsir yazdığını söylemektedir. Bunlara örnek olarak Zeccâc ve Vâhidî'nin garip (lafızlara), Sa'lebî'nin kıssalara, Zemahşerî'nin ilm-i beyân'a Fahreddîn Râzî'nin ise ilm-i kelama ve aklî ilimlere odaklandığından ve eserlerinde bu yönlerinin galip geldiğinden bahsetmektedir bk. Bedreddin Muhammed b Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 1/13. Verdiğimiz bu bilgilerden hareketle Saleh'in iddialı çıkarımının pek de doğru olmadığını söyleyebiliriz.

⁷⁶ Saleh, "The last of the Nishapuri School of Tafsîr", 226.

⁷⁷ Saleh, "The last of the Nishapuri School of Tafsîr", 225-226; Benzer bir değerlendirme için ayrıca bk. Aytepe, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî*, 45.

ve bunun etkisinde yazılmış eserlerin bulunduğu görülmektedir. İstisnaları olmakla birlikte bu geleneklere mensup kişiler birbirlerinden yoğun bir şekilde istifade etmişlerdir. Benzer şekilde bölgeye mensup sufi müfessirler de bulunmakta bu yönelim diğer çalışmalarda etkisini gösterdiği gibi bu etki tefsirde de görülmektedir.

Rivayet nakletme hususundaki titiz tutumları da hemen hemen bölgede yapılan bütün çalışmalarda kendini göstermektedir. Sa‘lebî’nin mukaddimesi incelendiğinde tefsiriyle ilgili kaynakları isnadlarıyla beraber ve aynı zamanda rivayetin tahammül ve eda keyfiyetiyle ilgili kullandığı lafızlara varıncaya kadar zikretmesi bu ihtimamın bir göstergesidir. Ayrıca rivayetler nakledilirken isnadlara yer verilmesi (icazete sahip olursa dahi), isnadlarda mekân ve tarih bilgisi vb. kayıtların bulunması da bu tutuma bir diğer işarettir. Sa‘lebî ve talebesi Vâhidî’nin eserlerinde de görüleceği gibi isnadın *mübtedasından müntehasına* kadar olan kısmın hazfedildiği sadece son ravinin isminin zikredilmesiyle yetinildiği de görülmektedir.⁷⁸

Bunların yanında tefsirlerinde dil tahlillerine yer vermiş olmaları ve şiirle istişhâda çokça başvurmuşları, kıraate gösterilen özen ve farklı kıraatlerin anlama olan tesirine yer verilmesi, telif edilen tefsirlerin kapsamlı oluşu ve tefsir çalışmalarının yanında ulûmu’l-Kur’ân’a dair de önemli çalışmaların yapılması bu bağlamda zikredilmesi gereken diğer özelliklerdir.

1.3. İbn Habîb en-Nîsâbü’rî

1.3.1. Hayatı

İbn Habîb’in hayatına dair hem tabakât ve tarih kitaplarında hem de yapılan diğer çalışmalarda aktarılan bilgiler oldukça sınırlı olup birbirlerinin tekrarı mahiyetindedir. Elimizdeki bilgiler onun hayatını yeteri kadar aydınlatmamaktadır. Günümüze ulaşan eserlerinde de hayatı hakkında bilgiye rastlayamadık. Nişabur tefsir çevresinin önemli bir temsilcisi olarak bilinen İbn Habîb’in bu şöhretine rağmen hayatına dair bu kadar az bilgi bulunması da câlib-i dikkattir.

Tam adı el-Hasen b. Muhammed b. Hasan b. Ca‘fer b. Habîb b. Eyyûb, Ebû’l-Kâsım el-Habîbî en-Nîsâbü’rî.⁷⁹ Ailesi, doğum tarihi ve hayatının ilk yıllarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. *el-Keşf ve’l-Beyân*’da Sa‘lebî’nin İbn Habîb kanalıyla aktardığı rivayetlerin isnadlarında

⁷⁸ Bu hususla ilgili ayrıca bk. Aytepe, *Nişabur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebû’l-Hasen el-Vâhidî*, 45.

⁷⁹ Kendi isminden daha çok dedesinin ismine nispeti yaygınlık kazanmıştır. Sa‘lebî de *el-Keşf ve’l-Beyân*’ında kendisinden bazen İbn Habîb, bazen Ebu’l-Kâsım el-Habîbî, bazen de el-Hasen b. Muhammed b. Habîb şeklinde bahsetmektedir. Zaman zaman farklı isimlerle de kendisinden aktarımda bulunmaktadır. Bu yaygın kullanımı sebebiyle biz de bundan sonra kendisinden nisbesiyle (en-Nîsâbü’rî) ya da sadece İbn Habîb şeklinde bahsedeceğiz.

İbn Habîb'in babası ve dedesinden aktardığı rivayetlerden hareketle babasının ve dedesinin de ilmî yönünün bulunduğunu söyleyebiliriz.⁸⁰ Hayatının büyük çoğunluğunu Sâmânî idaresi altında geçiren İbn Habîb hicri 389 yılında idarenin Gazneliler tarafından ele geçirilmesiyle yaklaşık 17 yıl da Gaznelilerin hakimiyeti altında yaşamış olduğu anlaşılmaktadır.

Kesin olmamakla birlikte nispeti ve tabakat yazarı Safedî'nin aktarmış olduğu haberdan⁸¹ dolayı Nişabur'da doğduğunu söyleyebiliriz. Ancak ne zaman doğduyuyla ilgili kesin bir bilgiye rastlayamadık. Ders aldığı hocalarının [Ebû Zekerîyya el-Anberî (ö. 344/956) ve el-Esam (ö. 346/957)] vefat tarihlerine bakıldığında doğumunu hicrî 340 öncesine tarihlendirmemiz mümkün gözükmemektedir.⁸² Yine bu meyanda İbn Habîb'in *Ukalâü'l-mecânîn* isimli eserini inceleyen Loosen hicrî 338 yılında ders dinlediğine dair kayıtlardan⁸³ hareketle hicrî 320-330 tarihleri arasında doğduğunu ve ayrıca vefat ettiğinde ileri bir yaşa sahip olduğunu ifade etmektedir.⁸⁴ Hicrî 321 tarihinde doğan çağdaşı el-Hâkim en-Nisâbü'rî'yle (ö. 405/1014) aynı hocaların ilim meclislerine katıldığı da bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle ilgili tarih aralığında doğduğunu eldeki kayıtlardan hareketle söyleyebiliriz.

İbn Habîb'in hayatıyla ilgili bilgilerin yer aldığı birçok eserde (tabakat ve tarih kitapları) '*el-müfessir*' kimliği ön plana çıkmaktadır. Meşhur tefsir alimi/müfessir⁸⁵ olmasının yanında tefsirle de irtibatlı kırâat ve ulûmü'l-Kur'ân konularında dönemin Horasan'ında bölgenin en meşhur ismi (imam),⁸⁶ kendisine nispet edilen meşhur tefsirin yazarı (*musannifü'l-tefsiri'l-meşhûr*)⁸⁷ Edebiyat ve nahivdeki yetkinliği sebebiyle *edîb ve nahvî* şeklinde nitelenmiş;⁸⁸ ayrıca halka (avâm) vaazlar vermesi, halka yönelik

⁸⁰ Bu konuyla ilgili ikinci bölümde detaylı bilgi verilecektir.

⁸¹ Derslerine katılmak isteyen ve maddi anlamda durumu iyi olanlardan ücret talep etmiş; mâdden buna gücü yetmeyenler ise bahçedeki kuyudan su çekme gibi bahçe işleri karşılığında derslerine devam etmişlerdir. Hemşerilerine (*ehl-i beledihi*) bu şekilde bir muamelede bulunmamıştır. Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyat.*, 12/150. Buradaki *ehl-i beledihi* ifadesi sebebiyle İbn Habîb'in bu şehre mensup olduğu söylenebilir.

⁸² Hicrî 321'de doğan çağdaşı el-Hâkim en-Nisâbü'rî'yle (ö. 405/1014) benzer hocalardan ders almış olması bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

⁸³ Loosen'in bu tarihi neye dayanarak verdiği çok açık değildir. Bkz. Loosen, "Die Weisen Narren des Naisaburi", 189; Sa'lebî'nin tefsirinde İbn Habîb rivayetlerini incelerken İbn Habîb'in hocası Ebû Ca'fer Muhammed b. Sâlih b. Hânî'den (ö. h. 340) hicrî 337 yılında hadis dinlediğine dair bir kayda rastladık. bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, 24/350.

⁸⁴ Loosen, "Die Weisen Narren des Naisaburi", 189; Benzer bir iddia ukalâü'l-mecânîn üzerine özel bir sayı çıkaran Maarif dergisinde de dile getirilmiştir. Bkz. Nasrollah Pourjavady (ed.), *Maarif Dergisi, About this issue* (Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1987), 4/2/2.

⁸⁵ Sehmî, *Târîhu Cürçan*, 190; el-Farisi, *el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur - Kitabü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*, 268-269; Suyuti, *Tarihü'l-hulefa.*, 298; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb.*, 111-112.

⁸⁶ Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyat.*, 12/150.

⁸⁷ Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyat.*, 12/150 Eserle ilgili daha sonra bilgi verilecektir.

⁸⁸ Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/144.

yürütmüş olduğu irşad faaliyetleri ve tertip ettiği meclislerden ötürü de vâiz⁸⁹, şeklinde nitelenmiştir. Siyer, kısas/kasas ve meğâzîye dair de derin bilgi sahibi olduğu kaynakların aktardığı diğer ayrıntılardır.⁹⁰ Bunlara ilave olarak kayıtların aktardığı diğer hususlar şu şekildedir: kendi memleketinden ilim taliplerine ve çeşitli beldelelerden gelen ilim ehline dersler vermiştir. Derslerine katılmak isteyen ve maddi anlamda durumu iyi olanlardan ücret talep etmiş; madden buna gücü yetmeyenler ise bahçedeki kuyudan su çekme gibi bahçe işleri karşılığında derslerine devam etmişlerdir.⁹¹

Verdiği dersler ve irşat faaliyetleri başta Nişabur olmak üzere birçok yerde ilmin yayılmasına vesile olmuştur. Bundan dolayı Nişabur'un ilmîn yayılmasında önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Tedris ve irşat faaliyetlerinin yanında telif ve tasnifleri şöhretini Nişabur'dan Horasan'a ve diğer beldelelere yayılmış bu da Horasan'ın en meşhur müfessiri ismiyle anılmasına vesile olmuştur.⁹²

İbn Habîb'in Horasan bölgesindeki şöhretini duyan civardaki yerleşim yerlerinden ilim talipleri ilim tahsili için Nişabur'a geldiği bilinmekle birlikte İbn Habîb'in ilim tahsili, tadrîsi ya da başka herhangi bir vesileyle Nişabur dışına çıktığıyla ilgili olarak bir tanesi dışında başka bir kayda ulaşamadık. Sehmî'nin aktardığı ve İbn Habîb'in Dihistân Ribâtı yolunda ziyaret ettiği Cürcân'da hadis dersleri verdiğine dair rivayet⁹³ bu konuda elimizdeki tek kayıttır. Dihistân Ribâtı'na yaptığı bu seyahatinde gayesini de tespit edebilmemiz elimizdeki kayıtlarla mümkün gözükmemektedir.

İbn Habîb hicri 406 (m. 1016) yılında vefat ettiğinde herhangi bir ihtilafa konu olmamıştır. Ancak vefat ettiği ayla ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Bazı tabakat yazarlarına göre Zilkade ayında⁹⁴ ⁹⁵bazılarına göreyse Zilhicce ayında vefat etmiştir. Fârisî ayrıca salı gecesi vefat ettiğine dair ek bir kayıt

⁸⁹ el-Farisi, *el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur - Kitabü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*, 268; Suyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 46; Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, c.1, s. 144.

⁹⁰ Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 144.

⁹¹ Hemşerilerine bu şekilde bir muamelede bulunmadığını da ilgili kaynak aktarmaktadır. bk. Safedi, *el-Vaşi bi'l-vefeyat*, 12/150.

⁹² Suyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 46; Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/145; Ednevî [Edirnevî], *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 98.

⁹³ Hicrî 387 yılında Dihistân Ribâtı yolunda Cürcân'ı ziyaret ettiği ve burada hadis dersleri verdiğini aktarmaktadır. Burada kendisinden Ebû Sa'd el-İsmâ'îlî, onun çocukları ve Cürcân meskûnlarından bir grubun kendisinden hadis yazdığı aktarılmaktadır. Bkz. Sehmî, *Târîhu Cürçan*, 190.

⁹⁴ el-Farisi, *el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur - Kitabü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*, 269; Hamevi, *Mu'cemü'l-üdeba: İrşâdü'l-erîb ila ma'rifeti'l-edîb*, 3/996; Safedi, *el-Vaşi bi'l-vefeyat*, 12/49; Suyutî, *Bugyetü'l-vuat fî tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nühat*, 1/519 Ancak Suyutî bir başka eserinde Zilhicce ayında vefat ettiğini aktarmaktadır. Bilgi için bkz. Suyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 46.

⁹⁵ Zehebi, *el-İber fî haberî men gâber*, 2/212; Zehebi, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 1993, 28/141; ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/238; Suyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 46; Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/145; Ednevî [Edirnevî], *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 98.

aktarmaktadır.⁹⁶ Konuyla ilgili geç tarihli eserler Zehebî'nin aktardığı bilgileri aktardıklarından buradaki farklılığa Zehebî sebep olmuştur diyebiliriz.

Abdulğafir el-Farisî İbn Habîb'in vefat ettiğinde (salı gecesi) cenaze namazını kıldırması Şâfiî' Kâdî Ebû 'Amr el-Bestâmî⁹⁷ tarafından cenaze namazı kıldırılmış ve *Makbereti'l Hüseyin*'e defnedildiğini aktarmaktadır.⁹⁸

1.3.2. Hocaları

1.3.2.1. Ebû Abdullah es-Saffâr (ö.339/950-51)

Muhammed b. Ahmed b. Amrûyeh en-Nîsâbüri yaşadığı dönemde Horasan'ın en önemli muhaddisleri arasında sayılmaktaydı. Takva sahibi bir olduğu söylenen Ebû Abdullah çeşitli beldelelere ilim tahsili için seyahatler yaptığı aktarılmaktadır. İsfahan'da Esîd bin 'Âsım ve akranlarından; Fars diyarında Ahmed b. Mihrân ve akranlarından; Irak'ta Ebû İsmâil et-Tirmizî ve onun akranlarından rivayetler topladı ve Ebûbekir İbn Ebî Dünya'dan kitaplarını dinleme fırsatı buldu. *ez-Zühd* isimli eserinde bu rivayetlerden bolca kullandığı aktarılmaktadır. Hicaz'da Ali b. Abdulaziz ve onun akranlarından rivayet topladığı da aktarılan diğer ayrıntılardır. Kendisinin talebeleri arasında Ebû Alî el-Hâfız, el-Hâkim Ebû Abdullah, Muhammed bin İbrahim el-Cürcânî, Sayrafi Muhammed b. Musa, Ebû'l-Hüseyin el-Haccâcî, Ebû Abdullah İbn Mende gibi isimler zikredilmektedir. İbn Habîb'in kendisinden kıraat ve imla yoluyla rivayet naklettiği aktarılmaktadır.⁹⁹ Zahidane bir hayat yaşadığı anlaşılan Ebû Abdullah hicrî 339 yılının Zilkade ayında vefat etti.¹⁰⁰

1.3.2.1. Ebû Ca'fer Muhammed b. Sâlih b. Hânî el-Varrâk en-Nîsâbüri (ö. 340/951-52)

Çoğunlukla Nişabur'da ders aldı. Hocaları arasında Ebû Zekeriyâ Yahya b. Muhammed b. Yahya eş-Şehîd'den *semâya* ve *kitâbete* devam etti. Onun dışında İbrahim b. Abdullah es-Sa'dî'den, es-Seriy b.

⁹⁶ el-Farisî, *el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur - Kitabü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*, 269.

⁹⁷ Daha sonra hakkında bilgi verilecektir.

⁹⁸ Meçhûl, *el-Muhtasar min Kitabis-Siyak li-Tarihi Nisabur*, 6.

⁹⁹ Nehhâl, *İthâfî'l-murtekî bi-terâcimi şüyühi'l-Beyhakî*, 148.

¹⁰⁰ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân b. Mûsâ İbnü's-Salâh Şehrezûrî, *Tabakatü'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, thk. Muhyiddîn Ali Necîb (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1992), 1/179-182; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadi, *Tarihu medineti's-selam*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2002), 2/175-176; Ebû Nasr Taceddîn İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Dr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Dr. Abdulfettâh Muhammed el-Hülûv (Hicrî li't-tibâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzî', 1992), 3/178-179.

Huzeyme'den, el-Hüseyn b. el-Fadl el-Becelî'den Muhammed b. İshâk b. es-Sabâh'tan ve bu tabakadaki diğer isimlerden istifade ettiği aktarılmaktadır. Kendisinden Ebû Bekir b. İshak, Ebû Alî el-Hâfız, Ebû İshak el-Müzekkî rivayet bulunmuştur. el-Hüseyn b. el-Fazl el-Becelî'nin ashabından sayılan Ebû Ca'fer'in hicri 340 yılında Rebiyülevvel ayının son günlerinde vefat ettiği aktarılmaktadır.¹⁰¹

1.3.2.1. Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Muhammed el-Anberî (ö. 344/956)

Yahya b. Muhammed b. Abdullah b. Anber b. Atâ es-Sülemî en-Nisâburî Şafî 'î mezhebine mensup *âlimen fi't-tefsir edîb ve nahvî* şeklinde nitelen Ebû Zekeriyya Ebû'l-Hasen el-Haresî ve Ahmed b. Seleme ders dinlemiş kendisinden Ebûbekir b. İbn Abdûs (müfessir), Ebû Alî el-Hasen b. Alî el-Hâfız ve çağdaşları Ebu'l-Hasen el-Hacâcî ve Hâkim kendisinden ders dinledi. On yıla yakın uzlet hayatı yaşadığı da kayıtların aktardığı diğer hususlardır. İsnat ezber bilgisinin iyi olduğu anlaşılan Ebû Zekeriyyâ hicrî 344 yılında 22 Şevval günü 76 yaşındayken vefat etmiştir.¹⁰²

1.3.2.2. Ebû'l-Abbâs el-Esam (ö. 346/957)

Kaynakların İbn Habîb'in hadis dinlediğini aktardığı Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb b. Yûsuf el-Esam¹⁰³ (ö. 346/957)¹⁰⁴ babası Ebû'l-Fazl Ya'kûb ile birlikte ilim tahsili için Mekke, Askalan, Bağdat, Mısır gibi dönemin birçok ilim merkezine seyahat gerçekleştirmiştir. Dûrî, Utâridî gibi meşhur birçok isimden kitaplarını dinlemiştir. Sahip olduğu âlî isnadları sebebiyle de onun ilim meclisleri kendisinden ilim tahsil etmek gayesiyle İslam dünyasının farklı noktalarından ilim taliplerinin uğrak yeri olduğunu en meşhur talebelerinden Hâkim en-Nisâbûrî aktarmaktadır.¹⁰⁵

1.3.2.3. Ebû'l-Hasen el-Kârizî/Kârezî (ö. 346/957)

Muhammed b. Muhammed el-Hasen b. el-Hâris en-Nisâbûrî'nin Ebu'l-Hasen Alî b. Abdulazîz el-Begavî, el-Hüseyn b. Muhammed el-Kabbânî, İbrâhim b. Muhammed el-Beyhakî, Ebû Ali Muhammed b. Abdulvehhâb es-Sekafî, Recâ b. Abdullah, Abdullâh b. Ahmed el-Attâr, Osmân b. Saîd, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. es-Serrâc ve Muhammed b. Abdullah İbn Na'im en-Nisâburî gibi isimlerden ders

¹⁰¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/173; Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesir, *Tabakatü's-Şâfi'iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim - Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1993), 261.

¹⁰² Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba: İrsâdü'l-erîb ila ma'rifeti'l-edîb*, 6/2829-2830; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/485-486.

¹⁰³ Otuzlu yaşlarının başında işitme duyusunu kaybetmeye başlamasından dolayı bu lakabıyla bilindi bk.M. Yaşar Kandemir, "Esam, Ebû'l-Abbas", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 04 Ocak 2022).

¹⁰⁴ Bkz. ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/454.

¹⁰⁵ Bilgi için bkz. Kandemir, "Esam, Ebû'l-Abbas".

dinlediği aktarılmaktadır. Ayrıca Mekke’de Mes’ade b. Sa’d el-Attâr, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Kâsım el-Cumahî ve Muhammed b. ‘Îsâ’dan Nişabur’da Muhammed b. Ali b. Hamdân el-Bağdâdî, ’nin olduğu aktarılmaktadır. Talebeleri arasında Ebû Abdullah el-Hâkim (en-Nîsâbûrî), Ebû'l-Kasım Alî b. el-Hüseyin bin Alî et-Ṭahmânî, Ebû Osman Sa'id b. Muhammed b. Muhammed b. Abdan en-Nîsâburî, Ebû Sâdık b. Ebî'l-Fevâris Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-‘Aṭṭâr, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Hâtım Ma'rûf b. Ahmed ez-Zâhid, Muhammed b. el-Hüseyin b. Mûsa, Ebû Alî el-Hâfız, Ebû'l-Hüseyin el-Haccâcî gibi isimler talebeleri arasındadır. Kaynaklarda Hâkim kendisini *el-Kâtib* İbn Hâtım'in ise *el-mu'addil* şeklinde tavsif ettiği de kaynakların aktardığı diğer hususlardır. İştme zorluğu yaşadığı da bilinen Ebu'l-Hasen'in rivayetinin makbul olduğu aktarılmaktadır. Hicrî 346 yılında 16 Şevval pazar günü vefat etmiştir.¹⁰⁶

1.3.2.1. Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Abdûs el-Anezî/Anzî et-Tarâifi en-Nîsâbûrî (ö. 346/957)

Osman b. Said ed-Dârimî'nin ashabından olan ayrıca Muhammed b. Eşres ve es-Seriy b. Huzeyme'den dersler almıştır. Kendisine Ebû Ali el-Hâfız, Ebu'l-Hüseyin el-Haccâcî, Hâkim, İbn Mahmiş, Sülemî, Yahya b. el-Müzekkî gibi isimler talebe olduğu aktarılmaktadır. Hakim'in *sadûk* şeklinde değerlendirdiği Ebu'l-Hasen hicri 346 yılının Ramazanında vefat ettiği aktarılmaktadır.¹⁰⁷

1.3.2.2. Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (İbn Hibbân) (ö. 354/965)

Çeşitli bölgelerde ilim tahsilinde bulunduğu bilinen İbn Hibbân Nişabur'da kendisinden fıkıh ve hadis dersleri aldığı İbn Huzeyme'nin (ö. 311/924) metodunu benimsemiş; Semerkant ve Nişabur'da hadis ve fıkıh dersleri vermiş ve eserlerini imla ettirmiştir. Bu faaliyetlerinin yanında Sâmânîler döneminde birçok yerde kadılık görevini de yürütmüştür. İbn Hibbân hicri 354 yılında Büst'te vefat etmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b Hibetullah b Ali İbn Makula, *el-İkmâl fî ref'i'l-irtiyab ani'l-mü'telif ve'l-mutelif mine'l-esma ve'l-küna ve'l-ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemanî (Beyrut-Haydarabad, 1962), 7/182; Ebî't-Tayyib Nâyif b Salâh b Ali Mansûri, *er-Ravzû'l-bâsim fî terâcimi şüyûhi'l-Hâkim* (Riyad: Dârü'l-Âsime, 2011), 2/1617-1618.

¹⁰⁷ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/519-520.

¹⁰⁸ Mehmet Ali Sönmez, "İbn Hibbân", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 04 Ocak 2022); İbn Hibbân'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ* isimli eserinin içerisinde yer alan rivayetlerin bir kısmının Kur'ân ve tefsirle ilgili olmasından ötürü incelenen bir çalışma için bkz. Gökhan Atmaca, "Bir Tefsir Kaynağı Olarak İbn Hibbân'ın es-Sîretü'n-Nebeviyyesi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/5 (Nisan 2021), 160-178.

1.3.2.3. Ebû Muhammed el-Müzenî (ö. 356/967-68)

Yaşadığı dönemde önde gelen kişilerden biri olan (imam) el-Müzenî'nin sultana yakın kişilerden olduğu aktarılmaktadır. İlim tahsili gayesiyle seyahat ettiği bilinen el-Müzenî Herat'ta Alî b. Muhammed b. İsa el-Cükânî'den, Nişabur'da İbrahim b. Ebû Tâlib' ve el-Hasan b. Süfyan'dan, Merverûz'da Yusuf b. Mûsâ'dan, Rey'de İbrahim b. Yusuf el-Hüsencânî'den, Cürcân'da 'İmran b. Mûsâ es-Sicistânî'den, Bağdat'ta Yusuf el-Kâdî'dan, Kûfe'de Abdullah b. Ğanâm'dan, Basra'da Ebû Halife el-Kâdî'dan, Ahvâz'da 'Abdan b. Ahmed'den, Mekke'de Müfaddal b. Muhammed el-Cündî'den, Mısır'da 'Alân b. Ahmed'den ve Şam'da el-Mu'âfi ve en-Nüfeylî gibi alimlerden rivayette bulunmuştur. El-Müzenî hastalığı sebebiyle hicri 356 yılının Ramazan ayında Buhara'da ölmüştür.¹⁰⁹

Yukarıda zikrettiğimiz ve biyografilerine kısaca yer verdiğimiz isimler dışında İbn Habîb'in hocaları arasında Ebû Saîd Amr b. Muhammed b. Mansûr ed-Darîr ve başka isimlere de yer verilmektedir.¹¹⁰

1.3.3. Talebeleri

İlim ehline yönelik tertip ettiği ilim meclislerine gerek Nişabur'dan gerek Horasan bölgesinden gerekse diğer beldelerden birçok kişi katılmıştır. Ayrıca gittiği yerlerde de dersler verdiği de bilinmektedir.¹¹¹ Birçok talebesi yanında kaynaklarda sıklıkla iki isim ön plana çıkmaktadır.

1.3.3.1. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî (ö. 427/1035)¹¹²

İbn Hâbîb'in en önemli talebesi Ebû İshâk es-Sa'lebî'dir. İbn Habîb dışında hocaları arasında Ebû Bekr b. Mihrân el-Mukri' (ö.381-991), Ebû Tâhir Muhammed b. Fadl b. Muhammed b. İshak b. Huzeyme en-Neysâbü'rî (ö. 387/997), Ebû Muhammed el-Mahledî (ö. 389/998), Ebû Zekeriyâ el-Harbî en-Neysâbü'rî (ö. 394/1003), Ebû Muhammed b. er-Rûmî (ö. 393/1002), Ebû'l-Hüseyn el-Haffâf (ö. 395/1004), Ebû

¹⁰⁹ Ebû Sa'd Abdülkerim b Muhammed b Mansur el-Mervezi Sem'ani, *el-Ensâb*, thk. Şerefeddin Ahmed (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1982), 12/228-229.

¹¹⁰ Ayrıca bk Nehhâl, *İthâfû'l-murtekî bi-terâcimi şüyûhi'l-Beyhakî*, 148.

¹¹¹ Sehmî, *Târîhu Cürçan*, 190.

¹¹² Mehmet Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 30 Haziran 2024). İbn Habîb'in talebelerinden bahseden bazı kaynaklarda temrîz sigasıyla *Ebu'l-Kâsım* künyesiyle kendisinden bahsedilmektedir. Ancak bu künyenin tahkike ihtiyacı vardır. Kaynak için bkz. Suyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 46; Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 145; en-Nîsâbü'rî, *Ukalâü'l-mecânin*, 1987, s. 6 (Muhakkikin mukaddimesi).

Abdullah el-Fencuveyh (ö. 414//1023), Ebü'l-Hasen el-Hemedânî (ö. 414/1023), Ebû Bekir et-Tarâzî (ö. 422/1030) gibi isimler yer almaktadır. Talebeleri arasında ise sadece Vâhidî'nin ismi geçmektedir.¹¹³

1.3.3.2. Ebû Abdîrrahmân (Ebû Abdillâh) İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh ed-Darîr el-Hîrî (ö.430/1039'dan sonra)

İbn Habîb'in yanında Muhammed b. Ali el-Mâsercisî, Ebû Abdürrahmân es-Sülemî, Ebû Tâhir Muhammed b. Fazl b. Huzeyme, Hasen b. Ahmed el-Mahledî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. İbrâhîm el-'Abdevî, gibi isimlerden ilim tahsil etmiş pek çok ilim merkezine (Bağdat) de seyahat etmiştir. Âlimlerden istifade ettikten sonra dönemin pek çok ilim merkezine seyahatlerde bulundu ve gittiği bölgelerdeki alimlerden de istifade etti. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Mervezî el-Haddâdî, Zâhir b. Ahmed es-Serahsî, Ebû Nu'aym Abdülmelik b. Hasan el-İsferâyînî gibi âlimlerden başta hadis olmak üzere tefsir, fıkıh (Şafiî) ve diğer ilimlerde istifade etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ve Mes'ud b. Nâsır es-Siczî en meşhur talebeleri arasında sayılmaktadır. Hicri 430 yılında Nişabur'da vefat etmiştir.¹¹⁴

Bu iki talebesi yanında kaynaklarda Ebü'l-Feth Muhammed b. İsmâîl el-Fergânî, Ebû Alî el-Hüseyin b. Muhammed es-Sekkâkî, İbn Ebî Şems Ahmed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî (ö. 454),¹¹⁵ Ebu'l-Hasen b. Ebu'l-Hüseyin el-Kattân eş-Şâmâtî gibi isimlerin de İbn Habîb'in talebeleri arasında sayıldığı aktarılmaktadır.¹¹⁶

1.3.4. Eserleri

Bu başlık altında İbn Habîb'e nispet edilen eserlerini iki alt başlık altında incelemeye çalışacağız. Kendisine nispeti kesin olanları inceledikten sonra klasik ve çağdaş bibliyografik kaynaklarda ve ve diğer çalışmalarda nispet edilen ancak tahkike ihtiyaç duyan eserleri de konu etmeye çalışacağız.

¹¹³ Kendisiyle ilgili detaylı inceleme ikinci bölümde yapılacaktır. Ayrıca bk. el-Farisi, *el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur - Kitabü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*, 91; ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/436; Suyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 28; Mertoğlu, "Sa'lebî".

¹¹⁴ İbrahim Görener, "Hîrî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 04 Ocak 2022); Kendisi ve tefsiriyle ilgili hazırlanan bir yüksek lisans tezi için bk. Hüseyin Esnemez, *Müfessir İsmail el-Hîrî ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adli Eseri* (Marmara Üniversitesi, Thesis, 2008) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)).

¹¹⁵ Zehebî'nin Siyer'de aktardığına göre İbn Ebî Şems'in tercemesinde de İbn Habîb'e rivayette bulunduğunu aktarmaktadır. Bilgi için bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/122.

¹¹⁶ ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/238; Suyutî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 45-46.

1.3.4.1. Nispeti Kesin Olan Eserleri

1.3.4.1.1. *Kitâbü't-tenbîh 'alâ fazl-i 'ulûmi'l-Kur'ân*

Kitâbü't-tenbîh 'alâ fazl-i 'ulûmi'l-Kur'ân ve *et-Tenzîl ve tertîbuhû* isimleriyle bilinen bu eser¹¹⁷ yaklaşık olarak hicri dördüncü asrın sonu veya beşinci asrın başlarında telif edildiği anlaşılmaktadır. Nispeten erken denebilecek bir ulûmu'l-Kur'ân eseridir. Eser zaman zaman farklı isimlere de nispet edilmiştir. Anladığımız kadarıyla bu eser sehven Bağdatlı İsmail Paşa tarafından tarih çalışmalarıyla da bilinen Muhammed b. Habîb'e (ö. 245/860)¹¹⁸ nispet etmiştir.¹¹⁹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin biri İstanbul Köprülü Hacı Ahmet Paşa diğeri Şam Zahirîye Yazma Eser kütüphanesine kayıtlı iki nüshası¹²⁰ ve iki farklı araştırmacı tarafından yapılmış neşirleri (ikincisi tahkik çalışması) bulunmaktadır.¹²¹ Yazma nüshalarından ilki ve en eski tarihli olanı Zahirîye nüshasıdır¹²² ve hicri 693 yılına tarihlidir. İstanbul nüshası¹²³ ise hicri onuncu yüzyıla tarihlendirilmiştir. Eserin her iki neşirinde de bu mikrofilm nüsha kullanılmıştır.¹²⁴ İlk neşirde Kâzım er-Râdî İstanbul'daki

¹¹⁷ Bu eserin aslında *et-Tenbîh 'alâ fazl-i 'ulûmi'l-Kur'ân*'ın bir cüzü olduğu şeklinde bir kayıt için bkz. Muhammed Şefaât Rabbânî, *el-Mekki ve'l-Medenî* (Medine: Mucemmu'l-Melik Fehd li tıbbâtı'l-mushafî's-şerîf, ts.), 5; Katip Çelebi eseri “التنبیه علی فضل علوم القرآن” şeklinde kaydetmiştir. Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 3/17; Ancak isimlendirmedeki bu karışıklık eserin neşirlerindeki isimlere de sirayet etmiştir. *et-Tayyâr*'ın ve bizim de dikkatimizi çeken bu isimlendirmedeki farklılığın sebebinin neye dayandığı, *et-Tenzîl ve tertîbuhû et-Tenbîh 'alâ fazl-i 'ulûmi'l-Kur'ân*'ın bir cüzü mü yoksa müstakil bir eser mi olduğu açık değildir. Bilgi için bkz. Müsâid b. Süleymân b. Nâsır *et-Tayyâr*, “Ulûmu'l-Kur'ân: Târihuhû .. ve tasnifu envâihî”, *Mecelletü Ma'hedi'l-İmâm eş-Şâtîbî li'd-Dirâsâtîl'l-Kur'âniyye* 1 (1427 2007), 1033 numaralı dipnot.

¹¹⁸ Mehmet Sami Benli, “Muhammed b. Habîb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, ts.) (Erişim 19 Haziran 2024).

¹¹⁹ Sehven yapılan bu nispetle ilgili bk. Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, 2/13; Benzer şekilde Bağdatlı'dan atıf yapan Kehhâle de bu hataya düşmüştür. Bilgi için bk. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 9/175.

¹²⁰ Heyet, *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabîyyi'l-İslâmîyyi'l-mahtût: 'ulûmü'l-Kur'ân: mahtûtâtü't-tefsîr ve ulûmuhû* (Amman: Mecmaü'l-Melekî li-Buhûsi'l-Hadâratî'l-İslâmîyye [Müessesetu Âli'l-Beyt], 1989), 1/73.

¹²¹ Bunlardan ilki en-Nisâbü'rî, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî, “Kitâbü't-tenbîh 'alâ fazl-i 'ulûmi'l-Kur'ân”; İkincisi ise el-Versân, “*et-Tenzîl ve Tertîbuhû li-Ebî'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbü'rî* (ö. 406 h.)”.

¹²² İbn Habîb, *Kitâbu't-tenzîl ve tertîbuhû* (Kuveyt Üniversitesi (Dâru'l-Kütüb'de bulunan elektronik bir nüshasıdır.)).

¹²³ İbn Habîb, *Risale fî Nüzulî's-Suveri'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye* (Hacı Ahmed Paşa, 00015-002) Eser Kütüphane kataloglarına bu isimle kayıtlıdır. Müstensih risalenin de içerisinde bulunan mecmuanın ilk sayfasında eserleri listelerken bu eserden tertîbü'n-nüzûl şeklinde bahsetmektedir.

¹²⁴ Şam Zahirîyye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan asıl nüshaya ulaşmaya çalıştık fakat temin edemedik. Bu sebeple biz de bahsi geçen mikrofilm nüshayı kullandık.

nüşadan hiç bahsetmezken¹²⁵ risalenin tahkikinin yapıldığı çalışmada ise muhakkik esere ulaşmadığından ilgili kütüphanede böyle bir eserin bulunmadığı sonucuna varmıştır.¹²⁶

Fihristte¹²⁷ temas edilmesine rağmen modern çalışmalarda tespit edebildiğimiz kadarıyla İstanbul nüshasıyla ilgili Mehmet Akif Koç çalışmasında bu risaleyi ilk kez kullanmıştır.¹²⁸ Martin Nguyen ise farklı bir isimle kaydedildiğini de belirterek çalışmasında kullanmıştır.¹²⁹

Nguyen eserin yazmalarını ve Kâzım er-Râdî neşrini inceledikten sonra metnin İbn Habîb'in eserinin tamamını temsil edip etmediği konusunda bir belirsizliğin olduğuna işaret etmektedir. Eserin tam bir eser olabileceği gibi çok daha uzun bir çalışmanın sadece bir cüzü de olabileceğini ifade etmektedir.¹³⁰ Eser üzerine yaptığımız incelemelerde müellifin aslında birkaç yerde bu belirsizliği ortadan kaldırmaya yönelik cümleler serdettiğini tespit ettik.¹³¹ Kanaatimizce bu eser daha uzun bir çalışmanın bir cüzü ya da başlangıç kısmı olabilir. Bu kanaatimizi destekleyen başka karineler de mevcuttur. Bazı eserlerde İbn Habîb'e *el-Medhal fî tefsîri 'l-Kur 'ân* ismiyle bir eser de nispet edilmektedir.¹³² Acaba bu eser elimizdeki bu eserin de bir parçası olduğu daha hacimli bir eser midir? Şu aşamada bu soruya net bir cevap vermek mümkün gözükmemektedir. Ancak elimizdeki karinelere hareketle *et-tenzil*'in İbn Habîb'in ulûmu'l-Kur'ân üzerine telif ettiği eksik bir eseri olduğunu söyleyebiliriz.

Zahiriyye nüshasının başlangıcında yer alan risalenin aktarım zincirine göre risalenin h. 480 yılının Rebiyülahîr ayında, h. 529 yılının Cemaziyülevvel ayında ve mevcut olan son tarih olarak 693 yılının Muharrem ayında Dımaşk'ta el-Câmi'ü'l-Ma'mur'da¹³³, okunduğuna dair bilgiler aktarılmaktadır.

Risalenin aktarım zincirinde yer alan isimler şu şekilde belirtilmektedir:

¹²⁵ en-Nisâbüri, thk. Muhammed Abdulkerîm Kâzım er-Râdî, “Kitâbü't-tenbîh ‘alâ fazlî ‘ulûmî'l-Kur'ân”, 306.

¹²⁶ el-Versân, “et-Tenzîl ve Tertîbuhû li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbüri (ö. 406 h.)”, 616.

¹²⁷ Heyet, *el-Fihristü 'ş-şâmil li't-türâsi 'l-Arabîyyi 'l-İslâmiyyi 'l-mahtût*, 1/73.

¹²⁸ Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 98. 19 no'lu dipnot.

¹²⁹ Nguyen, “Exegetes of Nishapur”, 55.

¹³⁰ Nguyen, “Exegetes of Nishapur”, 55.

¹³¹ Kurân'daki hitap şekilleri (vücûh) başlığı altında zikrettiği bir örnekten sonra “bu ifadeyi Meânî babında şerh ve izâh edeceğim inşaallah” şeklindeki ifadesi için bk. el-Versân, “et-Tenzîl ve Tertîbuhû li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbüri (ö. 406 h.)”, 665.; Benzer şekilde farklı bir ifadesi için bk. el-Versân, “et-Tenzîl ve Tertîbuhû li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbüri (ö. 406 h.)”, 670 Bu ifadeler eserin devamının olduğuna işaret etmektedir.

¹³² Sem'ani, *el-Ensâb*, 8/32.

¹³³ Bu isim Emevi camiinin bir diğer ismidir.

eş-Şeyh Ebu'l-Berakât Abdulmelik b. Ahmed alâ ... el-Mukrî¹³⁴ (?)→ eş-Şeyh Ebû Nasr Ahmed b. Mesrûr b. Abdilvehhâb el-Mukrî' (ö. 442/1050-1051) →Ebu'l-Fazl İsmâ'il b. Ahmed b. Abdullâh el-Cürcânî (ö. 437/1045-1046) → Ebû Nasr Muḥammed b. İbrâhîm el-Edemî el-Cürcânî (?)→ Ebûbekr Muhammed b. Ebî Mansûr 'Abdülvâhid el-Hîrî en-Nîsâbûrî el-Vâ'iz (ö. 430'dan sonra) → el-Üstâd Ebû'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb (*radiyallah anhu*)

Bu aktarım zincirinde Nguyen'in de ifade ettiği üzere Cürcânî nispetine sahip iki ravi belki eserin İbn Habîb'in Cürçân'a yaptığı yolculuğunda ders verdiği ve burada iyi bir şekilde karşılandığı da bilindiği için Cürcân'da bu eserini de okutmuş olması ve eserin ilim ehli arasında yaygınlık kazanması mümkün gözükmektedir. Ayrıca yine buradan hareketle bu ayrıntı bize eserin ne zaman yazıldığına dair en azından bir fikir verebilir. Şayet eser Nguyen'in ifade ettiği gibi İbn Habîb'in Dıhistan ribâtına yaptığı yolculukta uğradığı Cürcân'da bu eseri okutmuş olma ihtimali doğruysa eserin bu tarihten önce yazılmış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak İbn Habîb'in talebesi olan ve isnadta da yer alan ve eserin ravisi olan Hîrî kanalıyla da Cürcân'a gitmiş olması muhtemeldir. Burada da kapalı kalan bir nokta bulunmakta o da Hîrî'nin Cürcân'a gittiğine dair elimizde kesin bir kayıt yoktur. Biz bu konuda ihtiyatlı davranmak gerektiği kanaatindeyiz.

Eserin içeriğine dair şunlar söylenebilir: Eserin başında İbn Habîb eserine şu şekilde başlayarak eserin bir özetini aslında yapmıştır: *Kuran ilimlerinin en şerefli; nüzûl sebeplerini ve cihetlerini (nüzul yerlerini), Mekke döneminin başında ortasında ve sonunda nâzil olanların tertibini ve aynı şekilde Medine'de nâzil olanların tertibini, Mekke'de nâzil olup hükmü Medenî olanları. Medine'de nâzil olup hükmü Mekkî olanları, Medineliler hakkında Mekke'de nâzil olanları, Mekkeliler hakkında Medine'de nâzil olanları, Mekke'de nâzil olup Medine'de nâzil olanlara benzeyenleri, Medine'de nâzil olup Mekke'de nâzil olanlara benzeyenleri, Cuhfe'de nâzil olanları, Beytu'l-Makdis'de nâzil olanları, Tâif'te nâzil olanları, Hudeybiye'de nâzil olanları, gece nâzil olanları, gündüz nâzil olanları, melekler eşliğinde (refakat) veya yalnız iken nâzil olanları, Mekkî sûrelerdeki Medenî ayetleri, Medenî sûrelerdeki Mekkî ayetleri, Mekke'den Medine'ye nakledilenleri(mâ humile), Medine'den Mekke'ye nakledilenleri, Medine'den Habeşistan'a nakledilen ayetleri, mücmel olarak nâzil olanları, müfesser olarak nazil olanları, mermûz (sembolik) olarak nazil olanları, Mekkî veya Medenî oluşunda ihtilaf edilen ayetleri bilmektir. Bu yirmibeş özelliği bilmeyen, bunları birbirinden ayıramayan kimsenin, Kitâbullah hakkında söz söylemesi doğru/helal olmaz. Devamında İbn Habîb 15 tane Kur'ân'daki hitap şekillerini (vecih) zikrettiği ve bunlara ayetlerden örnekler verdiği bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümün akabinde ise İbn*

¹³⁴ Bu isim sadece İstanbul nüshasında bulunmaktadır. İbn Habîb, *Risale fi Nüzulî's-Suveri'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye* (Hacı Ahmed Paşa, 00015-002), 2b. Ufak tefek sıfat tamlamaları farklılıkları dışında her iki nüsha da isnadta aynı isimlerle aktarılmaktadır.

Habîb Mekkî ve Medenî konusuna tekrar geri dönmüştür. Ayrıca burada ele aldığı surenin (Lokman Suresi) ayet, kelime ve harf sayısını vermiş, nüzul tertibindeki sırasını da belirtmiştir.

Eserin önemiyle ilgili de şunlar söylenebilir: Bu eser ulûmu'l-Kur'ân literatürü arasında önemli bir kaynak özelliği göstermektedir. Kendisinden sonra bu alanda yazılmış önemli eserlere kaynaklık etmiştir. Bu alanda yazılmış önemli eserlerden yoğun bir şekilde alıntılanmıştır. Özellikle Mekkî-Medenî bilgisinin (*ma'rifetü'l-Mekkî vel-Medenî*) işlendiği bölümlerde zaman zaman sayfalarca alıntılandığı görülmüştür. Bunun en önemli göstergesi Zerkeşi'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân'ıdır*.¹³⁵ Zerkeşi İbn Habîb'in eserinin neredeyse tamamına yakını alıntılanmış (yaklaşık eserin 2/3'ünden fazla bir kısmı);¹³⁶ Zerkeşi kadar olmasa da Suyûtî de *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* İbn Habîb'ten alıntılar yapmıştır.¹³⁷

Ulûmu'l-Kur'ân'a dair bilgileri ve bunları aktardığı isnadları barındırması bakımından önem arz etmektedir. Benzer şekilde kıraat sübutlarına ve tercihlerine dair de bilgiler bulunması eserin değerini artıran diğer bir yönüdür.

Bu eserin bir diğer özelliği âdâb literatüründe telif ettiği eser (*Ukalâü'l-mecânîn*) dışında Nişabur ve ve Horasan'ın en meşhur müfessiri olarak bilinen İbn Habîb 'ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir sahasında müktesebatını da göstermesidir. Bu eser aslında İbn Habîb'in Kur'ân ve tefsir ile ilgili çalışmalarında ilgilendiği konulara dair önemli fikirler vermektedir. İlimlerin en şereflişi olarak gördüğü Kur'ân'ın nüzulü, tertibi, Kur'ân'daki hitap şekilleri, şiir onun ilgi alanlarını da göstermektedir.

Koç çalışmasında İbn Habîb'in bu eserde Mukatil'den yaptığı iki rivayetin Mukâtil'in matbu tefsirinde olmadığını ifade etmektedir.¹³⁸ Bu konu aslında Mukâtil b. Süleyman'ın Bağdat tariki dışında günümüze ulaşmayan Horasan tarikinden gelmiş olması muhtemeldir.¹³⁹

1.3.4.1.2. *Ukalâü'l-Mecânîn*

Akıllı deliller şeklinde tercüme edilebilecek eser adından da anlaşılacağı üzere *cünûn*, *humk mecnûn*, *ahmak* gibi kavramlara odaklanmaktadır. Yakut el-Hamevi'nin ifadesiyle bilgi ve şöhret dünyasında ufuklara ulaştığı belirtilen İbn Habîb'in bu eserin telifine bir arkadaşının ısrarı üzerine giriştiğini

¹³⁵ ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân.*, 1/196-205.

¹³⁶ ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân.*, 1/192-205.

¹³⁷ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyuti, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirasati'l-Kur'aniyye (Medine: Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tıbaati'l-Mushafi'ş-Şerif, 2005), 1/43-44.

¹³⁸ Detaylı bilgi için bkz. Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 98.19 numaralı dipnot.

¹³⁹ Bu konuyla ilgili bilgi için bk. Mehmet Suat Mertoğlu, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (Haziran 2021), 194-195.

aktarmaktadır.¹⁴⁰ Sosyal hayatta kolaylıkla deli damgası yiyebilecek tiplerden sadır olan farklı, mizahi aynı zamanda düşündürücü başka bir deyişle hikmetli sözlerinin ve hikayelerinin derlendiği bir eserdir. Kabaca iki bölüme ayırabileceğimiz eserin ilk bölümünde müellif cünun kelimesinin kökenine yönelik etimolojik bilgileri akabinde Arap dilinde benzer anlamlar taşıyan kelime ve farklılıklarına ve ayrıca deliliğin türlerine ve derecelerine dair de bilgiler vermiştir. İkinci bölümde ise müellifin kendilerini ukalâü'l-mecânîn (akıllı deliler) diye isimlendirdiği Uveys el-Karani, Behlül Dâna'yla beraber kadın-erkek birçok insana nispet ettiği; onların başından geçen mizahi aynı zamanda düşündürücü hikayeleri ve hikmetli sözlerin bulunduğu yüzden fazla rivayeti/hikâyeyi aktarmaktadır. Akıllı delilerin söylediği hikmetli sözler üzerinde duran Saleh Melâmetîlerin İslam topraklarının doğusunda akıllı deli (madmen) şeklinde nitelendiği için bu eserin aslında Melâmetî geleneğinde yazılmış sûfî bir risale olduğunu iddia etmiştir.¹⁴¹ Eserde aynı zamanda müellifin söylediklerini destekleyeceğini düşündüğü (şahid) ayetleri, şiirleri, ilgili hikayeleri ve bunların isnadları yer almaktadır. Nguyen'in farklı bir bağlamda ifade ettiği gibi eserde İbn Abbas'a nispet edilen 80'den fazla ayetin tefsiriyle ilgili rivayetlerini de içermektedir.¹⁴²

Ukalâü'l-mecânîn üzerine 1910 yılında Von Paul Loosen tarafından Boon Üniversitesi'nde bir doktora hazırlanmış,¹⁴³ daha sonra bu eser 1913 yılında yayınlanmıştır.¹⁴⁴ eserini incelediği Almanca bir çalışma yapmıştır. Çalışmada eserin müellifini, eserin kaynaklarını, işlediği konuları ve bu tür insanlardan örnekler vererek eserin incelemesini yapmıştır

İlk kez Vecîh Fâris el-Kîlânî tarafından neşre hazırlanan eserin bu tarihten sonra farklı tahkikli neşirleri de yayınlanmıştır.¹⁴⁵ Ayrıca Maârif Dergisi bir sayısını İbn Habîb'in müellifinin vefatının bininci yıl dönümü münasebetiyle eser ve eserin işlediği konulara tahsis etmiştir.¹⁴⁶ Bu dergide Mehdî Tedeyyûn eserin Farsça özet bir tercümesini yapmış,¹⁴⁷ Nasrullah Pürçüvadi ise eseri inceleyen bir makale kaleme

¹⁴⁰ Eserin mukaddimesi üzerine bir inceleme yapan el-Azabî bu sebep-i telifi ironik bir durum olarak görmüş müellifinin konumuna pek de yakışmayan böylesi bir işe girişmesine bir tür mazeret olarak arkadaşının ısrarını öne sürdüğünü ifade etmiştir. Kanaatimizce bu tespit doğru değildir. Müellifin daha önce de belirtildiği üzere halka vaazlar verdiği bilinmekte ayrıca kendisine nispet edilen şiirlerinin bulunduğu bu şiirleri vaazlarında kullandığı da yine bilinen hususlardır. Bunlara ek olarak birçok kitabın sebep-i te'lifinde de benzeri durumlar (bir arkadaş, talebesi ya da talebelerinin isteği üzerine yazma işine giriştiği) söz konusudur. Shereen el Ezabi, "Al-Naysaburi's Wise Madmen: Introduction", *Alif: Journal of Comparative Poetics* 14 (1994), 193.

¹⁴¹ Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labi (d. 427/1035)*., 46.

¹⁴² Nguyen, "Exegetes of Nishapur", 51.

¹⁴³ Necib Akiki, *el-Müsteşrikûn* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1980), 2/409.

¹⁴⁴ Loosen, "Die Weisen Narren des Naisaburi", 184-230; Salih Çift tarafından bu eser yanlışlıkla Karl Georg Jacob'a (1862-1937) nispet edilmiştir. Salih Çift, "Tasavvuf Araştırmalarında Alman Ekolü-II: Tasavvuf Alanında Çalışma Yapan Alman Oryantalistler ve Eserleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007), 170.

¹⁴⁵ en-Nisâbü'rî, *Ukalâü'l-mecânin*, 1968; en-Nisâbü'rî, *Ukalâü'l-mecânin*, 1985; en-Nisâbü'rî, *Ukalâü'l-mecânin*, 1987.

¹⁴⁶ Sarı, "İbn Habîb en-Nisâbü'rî".

¹⁴⁷ en-Nisâbü'rî, "Ukalâü'l-mecânin", 1366 1987.

almıştır.¹⁴⁸ Eserin Yahya Atak tarafından Türkçe tercümesi de yapılmıştır.¹⁴⁹ Eser üzerine birçok çalışma yapılmış, özellikle işlediği konularla ilgili çeşitli çalışmalara da konu olmuştur.¹⁵⁰

1.3.4.2. Nispeti Kesin Olmayan Diğer Eserleri

Bu başlık altında İbn Habîb'e nispet edilen ancak nispetinde şüphe olan eserlerini ele almaya çalışacağız. Kendisine bir tefsir nispet edilmiş ve bu tefsirin İstanbul kütüphanelerinde yazma nüshaları olduğuna dair bilgiler aktarılmıştır.¹⁵¹ Bu eserlerden bazıları şu şekildedir:

1.3.4.2.1. *Emsâlü'l Kur'ân*

Bursa İnebey Kütüphanesi Ulucami Koleksiyonu 1268/1 numaraya kayıtlı bu eser İbn Habîb'e nispet edildiği görülmektedir.¹⁵² Ancak eser incelendiğinde aslında eserin başka birine ait olduğu anlaşılmaktadır. Siyaset ve ahlâka dair eserleriyle tanınan ve aynı zamanda Şâfiî fakihî olan Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverî (ö. 450/1058) ait olduğuna dair bir kayda rastladık.¹⁵³ Dolayısıyla eser müellifiyle olan isim benzerliği sebebiyle yanlış kataloglama sonucu İbn Habîb'e nispet edildiği anlaşılmaktadır.

¹⁴⁸ Pürçüvâdî, “Tahlîlî ez mefâhîm ve cünûn-u der ‘Ukalâü'l-mecânîn”.

¹⁴⁹ Ebü'l-Kasım en-Neysaburî, *Akıllı deliler kitabı* (İstanbul: Şule Yayınları, 2018).

¹⁵⁰ İlgili çalışmalara örnek olarak bkz. el Ezabi, “Al-Naysaburi's Wise Madmen” Daha önce de temas edildiği üzere el-Azabî tarafından 1994 yılında İbn Habîb'in bu eserinin mukaddimesini ve bu tür insanlara bir örnek olarak ilgili eserden Behlül Dana'nın hikayesini İngilizceye tercüme etmiştir. Makalenin girişinde İbn Habîb'in hayatıyla ve eserle ilgili de bilgiler vermiştir. Eseri deliliğin farklı boyutlarını nasıl değerlendirildiğini ve bu durumun sosyal ve dinî bağlamda nasıl dışlanmaya veya kabul görmeye neden olduğu yönüyle tartışan bir çalışma için bkz. Katia Zakharia, “Le statut du fou dans le Kitâb ‘Uqalâ’ al-majânîn de Nisâbü'rî: Les modalités d'une exclusion”, *Bulletin d'Etudes Orientales* 49 (1997), 269; Eserin ve eserde anlatılan olay ve kişilerin (ukalâü'l-mecânîn) daha çok psikolojik bir incelemesi için bkz. Adnan Arslan, “Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbü'rî, Ukalâü'l- Mecânîn (Akıllı Deliler)”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2019), 265-271; Eserde işlenen ukalâü'l-mecânîn (akıllı deliler) üzerine kültürel, siyasi ve sosyal bir incelemesi için bkz. Âdil Sâlih Hasen Nu'man el-Kubâtî, “Kitâbu ‘Ukalâü'l-mecânîn’ li'bni Habîb en-Nisâbü'rî: Dirâse fi'l-ensâki's-sekâfiyye”, *Mecelletü Fasli'l-hitâb* 11/3 (30 Eylül 2022), 269-294; Luay Kerîm Atiyye, “el-Müfâratü fi kelâmi Ukalâü'l-Mecânîn li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbü'rî (h.406)”, *Mecelletü Urûk li'l-Ulûmi'l-İslâmiyye-Câmiatü'l-Müsennâ* 15/4 (2022).

¹⁵¹ Gilliot, “Kontinuität Und Wandel in Der «klassischen» Islamischen Koranauslegung (II./VIII.-XII./XIX. Jh.) », 45-46; Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labi (d. 427/1035)*., 46.

¹⁵² İbn Habîb, *Emsâlü'l-Kur'ân* (Ulucami, 1268/1).

¹⁵³ Mâverî ve nispet edilen bu eserle ilgili olarak ayrıca bkz. Cengiz Kallek, “Mâverî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 14 Haziran 2024). Leiden Üniversitesi'nde de bir yazması bulunduğu aktarılmaktadır. Bkz. Kallek, “Mâverî”.

1.3.4.2.2. *Tefsîru cüz'i'n-Nebe'*

Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa koleksiyonu 1677 koleksiyon numarasına kayıtlı eser müellife nispet edilmiştir.¹⁵⁴ Bahsi geçen yazma Nebe Suresi'nin başından Nas Suresi'nin sonuna kadar olan kısmın tefsiridir. Sa'lebî'nin tefsirinde tespit ettiğimiz İbn Habîb rivayetleriyle bu yazmayı karşılaştırdığımızda bölgeyle ilgili bazı karakteristik özelliklerde benzerlik bulduk. Ayrıca bazı rivayetler ve isnadlarda da benzerlik tespit ettik. Ancak bulduğumuz karineler bu yazmayı müellife nispet edebilmek için yeterli değildi. Akabinde farklı eserlerle karşılaştırmaya çalıştık. Bunlar arasında İbn Habîb'in talebesi Hîri'nin *el-Kifâye*'siyle karşılaştırdık. Yaptığımız yüzeysel bir sondajlama okumayla akabinde yaptığımız detaylı incelemeyle birlikte eserin El-Hîri'nin *el-Kifâye*'sinin Nebe Suresi'nin eksik bir cüzü olduğunu tespit ettik. *El-Kifâye*'nin tahkikinde bu yazmadan hiç bahsedilmemektedir.¹⁵⁵

1.3.4.2.3. *Tefsîri'n-Nisâbûrî [Kut'a]*

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 01771-004 demirbaş numaralı ve bir buçuk varaklık bu eser içerisinde bulunduğu mecmû'anın dördüncü risâlesidir (6b-8a). Meleklerle ilgili bir kısmın Nisabûrî'nin tefsirinden yapılmış bir alıntıdır. Yazmanın serlevhasında eser ismi ve müellif kaydedilmiştir.¹⁵⁶

1.3.4.2.4. *Risâle fî Nüzûli's-Suveri'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye*

Köprülü Kütüphanesi Hacı Ahmed Paşa Koleksiyonu'na kayıtlı risale içerisinde yer aldığı mecmuanın ikinci risalesidir. Risaleyi incelediğimizde 6 varaktan oluşan bu eser *Kitâbü't-tenbîh 'alâ fazli 'ulûmi'l-Kur'ân* ya da *et-Tenzîl ve tertîbuhû* adıyla bilinen eserin nüshasıdır. Müstensih tarafından mecmuada bulunan risaleler ilk sayfada listelenirken ismi *tertîbü'n-nüzûl* şeklinde kaydedilmiştir.¹⁵⁷

¹⁵⁴ İbn Habîb en-Nisâbûrî, *Tefsîru cüz'i'n-Nebe'* (Vahid Paşa, 1677).

¹⁵⁵ Ebu Abdîrrahman (Ebu Abdillâh) ed-Darîr İsmâil b Ahmed b Abdillâh en-Nisaburi el-Hîri, *el-Kifâye fî't-tefsîr*, thk. Ali b. Gâzî b. Nemâ' et-Tivricî. - ve diğerleri (Riyad: Merkezu Tefsîr li'd-Dirasati'l-Kur'aniyye (Tafsîr Center for Qur'anic Studies), 2019), 1/59-68.

¹⁵⁶ İbn Habîb, *Tefsîri'n-Nisâbûrî [Kut'a]* (Süleymaniye Kütüphanesi, 01771-004).

¹⁵⁷ İbn Habîb, *Risale fî Nüzûli's-Suveri'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye* (Hacı Ahmed Paşa, 00015-002).

1.3.4.2.5. *Garâibü'l-Kur'ân ve Reğâibü'l-Furkân*

Tefsîrû'n-Nisâbü'rî ismiyle de maruf olan bu tefsir Râzî'nin Mefâtîhu'l-ğayb'ı başta olmak üzere birçok tefsirden istifade edilerek yazılmıştır. Eser Zemahşerî'nin Keşşâf'ıyla Râzî'nin Mefâtîhu'l-ğayb'ının görüşlerinin telif edilmeye çalışıldığı bir eser olarak da addedilmektedir.¹⁵⁸ Bu eser müellifinin İbn Habîb ile olan isim benzerliği (Nizâmü'l-A'rec ya da Nizâmü'n-Nisâbü'rî ya da Nizâmüddin en-Nisâbü'rî lakaplarıyla bilinen müfessir ve astronomi bilgini Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-'A'rec en-Nisâbü'rî (ö. 728 veya 730/1329 [?]))¹⁵⁹ sebebiyle yanlışlıkla kendisinden yaklaşık üç asır önce vefat eden İbn Habîb en-Nisâbü'rî'nin tefsiri olarak kaydedilmiştir.¹⁶⁰ Eserin Türkiye ve Türkiye dışında çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur.¹⁶¹ Bu yanlışlık muhtemelen hem eserin Tefsîrû'n-Nisâbü'rî ismiyle hem de müellifinin İbn Habîb'in benzer nispetiyle biliniyor olması sebebiyledir. Waleed Saleh de bu hataya düşmüştür. Saleh karışma ihtimalini zikretmesine ve araştırmacıları ikaz etmesine rağmen kendisini bu hataya düşmekten kurtaramamıştır.¹⁶²

1.3.4.2.6. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîrû'n-Nisâbü'rî)*

Bir nüshasının Bursa Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi (Orhan Gazi, nr. 131, 235 varak) söylenen¹⁶³ bu eser aslında Vâhidî'nin *el-Vasût fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* isimli eserinin eksik bir nüshasıdır

¹⁵⁸ Ali Turgut, “Garâibü'l-Kur'ân ve Reğâibü'l-Furkân”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, ts.) (Erişim 04 Ocak 2022).

¹⁵⁹ Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, 1/274; Ali Turgut, “Nizâmüddin en-Nisâbü'rî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, ts.) (Erişim 04 Ocak 2022); Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük tefsir tarihi: tabakatü'l-müfessirin*. (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974), 1/619-620.

¹⁶⁰ İbn Habîb, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve Reğâ'ibü'l-Furkân* (Antalya Tekelioğlu, 00064); Bu hataya düşülen bir örnek için bkz. Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, 1/274 Bağdatlı İsmail Paşa bu eserin yanında farklı eserleri de müellife nispet etmiştir. Bu eserlere daha sonra temas edilecektir.

¹⁶¹ Eserin Türkiye'deki nüshalarının bir kısmını inceleme fırsatımız oldu. İncelediğimiz nüshalar el-'Arec lakaplı Nizâmüddin en-Nisâbü'rî'ye nispet edilmiş sadece bu nüsha İbn Habîb en-Nisâbü'rî'ye nispet edilmiştir. Bahsi geçen nüshalar için bkz. en-Nisâbü'rî, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve Reğâ'ibü'l-Furkân* (Bölge Yazma Eserler, BY0000004013); en-Nisâbü'rî, *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve Reğâ'ibü'l-Furkân* (Bölge Yazma Eserler, BY0000004013); en-Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'an ve Rağâibü'l-Furkân* (Fazıl Ahmed Paşa, 00147-00149); en-Nisâbü'rî, *Tefsîru Nisaburî Garâibü'l-Kur'ân* (Denizli, 00025); en-Nisaburi, *Tefsîrû'n-Nisâbü'rî (Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân)* (Nadir Eserler: Arapça); en-Nisaburi, *Tefsîrû'n-Nisâbü'rî (Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân)* (Nadir Eserler: Arapça, 001914).

¹⁶² Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 99,19 numaralı dipnotun son kısmı. Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition: the Qur'an commentary of al-Tha'labi (d. 427/1035)*, 30,70 numaralı dipnot.

¹⁶³ Sarı, “İbn Habîb en-Nisâbü'rî” Bu bilgi maddenin güncellen versiyonunda yer almamaktadır. ; İlgili tefsirin nispetiyle ilgili ayrıca bk. Mertoğlu, “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü”, 211.111 numaralı dipnot.

(Bakara Suresi'nin 24. ayetinin son kısmından başlayarak Hûd Suresi'nin sonuna kadar olan kısmın tefsiridir).¹⁶⁴

1.3.4.2.7. *Tıbb-ı Nebvî- Risâle fî'l-Hâdîs fî Ahvâli'l-Edviye ve'l-Et'ime*

eṭ-Ṭıbbü'n-nebevî (Ṭıbbü'n-nebî). Kısa bir mukaddimenin akabinde sonra kırk dört babdan oluşan eserde tıpla ilgili altmış yedi rivayete (hadis, eser) yer verilmiş olup çeşitli kütüphanelerde nüshaları mevcuttur.¹⁶⁵

Bu eserlerin dışında Bağdatlı İbn Habîb' es-Sünen fî'l-Hadîs, el-Ḥadâ'ik fî'l-mev'iza adlı isimli eserleri de nispet etmiştir.¹⁶⁶

1.4. İbn Habîb'e Yöneltilen İddialar

İbn Habîb'in önceden Kerrâmiyye'ye mensupken sonradan Şafii mezhebine geçtiği iddiası garip bir şekilde sonraki tabakat kitaplarında yer edinmiştir. Yaptığımız incelemelerde İbn Habîb'in Kerrâmî iken Şâfi'î mezhebine geçişi Sem'anî tarafından ortaya atılıp daha sonra hiç sorgulanmadan günümüze kadar geldiği söylenebilir. Nitekim *Ukalâu'l-mecânîn* eserinin muhakkiki Ömer el-Es'ad'ın mukaddimesinde eserin müellifinin hayatına ayırdığı bölümde İbn Habîb'in önceden Kerrâmî mezhebine mensupken daha sonra Şâfi'î mezhebine intisap ettiğini tabakat/teracim yazarlarının tamamının zikrettiğini belirtmektedir. Ancak buradaki bilgi tamamen doğru değildir. Çünkü İbn Habîb'in hayatıyla ilgili elimize ulaşan en eski kayıt İbn Habîb'in öğrencilerinden Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin¹⁶⁷ torunu Abdülgâfir b. İsmâ'il el-Fârisî'nin (ö. 529/1134)'ye aittir ve o da böyle bir bilgi aktarmamaktadır.¹⁶⁸ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu husus ilk defa Sem'anî tarafından aktarılmaktadır.¹⁶⁹ Konumuza geri dönecek olursak anladığımız kadarıyla Ömer el-Es'ad bu hususun genel kabul gördüğünü ve kendisinin de bu durumu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Habîb'in halka verdiği vaazlarda sûfi bir eğilim gösterdiğine dair bazı karineler aktarmaktadır.¹⁷⁰ Acaba bu iddia gerçek miydi? Yoksa çağdaş dönemde bu konuya eleştirel yaklaşan ve Şâfi'î mezhebine geçişi ilk defa sorgulayan Saleh'in ifade ettiği gibi

¹⁶⁴ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Mettûyî Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan, 131).

¹⁶⁵ Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbü'rîeş-Şâfi'î İbn Habîb, *Risâle fî'l-Hâdîs fî Ahvâli'l-Edviye ve'l-Et'ime* (Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B2268/6).

¹⁶⁶ Paşa, *Hedîyyetü'l-arîfîn*, 1/274.

¹⁶⁷ el-Farisi, *el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur - Kitabü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*, 512-514.

¹⁶⁸ el-Farisi, *el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur - Kitabü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*, 268-269.

¹⁶⁹ Sem'ani, *el-Ensâb*, 8/32.

¹⁷⁰ Detaylı bilgi için bk. en-Nisâbü'rî, *Ukalâü'l-mecânîn*, 1987, 7.

geç bir ıslah girişimi miydi? Biz bu meseleyi biraz daha derinden incelemek istiyoruz. Çünkü çalışmamız boyunca ulaşabildiğimiz ve kullandığımız eserleri incelediğimizde bu iddiayla sık sık karşılaştık. Bu iddia doğru olsun ya da olmasın her halükârda İbn Habîb'e ve eserlerine dair bir kanaat oluşturmuş görünmektedir.

Öncelikle Saleh tarafından iddia edilen görüşü ele alalım. Saleh İbn Habîb'in hayatını ele alan en eski biyografik kaynaklarda itikadî yönelimiyle (*doctrinal affiliation*) ya da bir başka ifadeyle mensubiyetiyle ilgili herhangi bir şeyle karşılaşmadığını ifade etmektedir. Devamında İbn Habîb'in mevzubahis mensubiyetinden kaynaklanan ve şüphe ile yaklaşıldığı anlaşılan ilk ipucunun Zehebî tarafından eserinde sunulduğunu belirtmektedir. Saleh Zehebî'nin bir ruk'a'da (not, kağıt parçası) Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1015)¹⁷¹ İbn Habîb hakkında menfi yorumlarda (*tekelleme fîhi*) bulunduğunu aktardığını eklemektedir. Akabinde Zehebî'nin rivayeti aktarış biçiminden hareketle bu haberi nakletmekte tereddüt ettiğini ve bundan rahatsız olduğunu belirtmektedir. Saleh'in bahsettiği Zehebi tarafından İbn Habîb hakkında söylenen ifadenin tamamı şöyledir: '(Zehebî) Hâkim Mes'ûd b. Ali es-Siczî'nin kendisinden naklettiği bir ruk'a'da onun(İbn Habîb) aleyhinde konuşmuştur, fallâhü 'alem.'¹⁷²

Zehebî'nin bu ihtiyatlı tutumunu ve alim arkadaşının itibarını savunmak yerine bu konuda sessiz kalmayı tercih etmesini yadırgayan Saleh Zehebî'yi açık sözlü olmamakla suçlamıştır. Sonraki biyografi yazarlarının daha açık sözlü bir tutum sergilediğini belirtmektedir. 'Başlangıçta Kerramiyye'ye mensupken daha sonra Şâfiî mezhebine geçiş yaptı' sözünü değerlendiren Saleh bu ifadenin sadece ilk kısmının doğru ikinci kısmının ise bir tür geç ıslah girişimi (*late attempt at rehabilitation*) olduğunu belirtmektedir. Şâfiî tabakat eserlerinin İbn Habîb gibi önemli bir figüre yer vermeyişlerini de Şâfiî'liğe geçtiği iddiasının aleyhine bir delil olarak sunmuştur.

İlerleyen bölümde Saleh kanaatimizce önemli bir konuya temas etmekte *Sünnilik* gibi şemsiye bir kavramı ele almaktadır. Sa'lebî'nin tefsirinde itikadi yönelimi bakımından şüpheli (!) isimlere dayanmasına işaret ederek dönemin Nişapur'un da Hanefî, Şâfiî ve hatta Kerrâmilerin *Sünniliğin* içerisinde değerlendirildiğini ifade etmektedir.¹⁷³ Saleh'in buradaki ifadeleri önem arz etmektedir. Kerrâmilerle ilgili bölümde bu mezheple ilgili bilgileri edindiğimiz günümüze ulaşan eserlerin büyük

¹⁷¹ Saleh Hâkim'in ömrü boyunca Kerrâmilerle problem yaşadığı evinden çıkmasına engel olmaları gibi tacizler maruz kaldığını belirtmektedir. Muhtemelen Kerrâmilerle yaşamış olduğu karşılıklı husumet Hâkim'in İbn Habîb hakkındaki kanaatlerine tesir ettiğini iddia etmektedir. Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labi* (d. 427/1035), 47; Ayrıca bk. Nguyen, "Exegetes of Nishapur", 51; Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbü'rî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 04 Ocak 2022).

¹⁷² ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/238.

¹⁷³ Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labi* (d. 427/1035), 48.

çoğunluğu hatta tamamı muhaliflerine aitken bu grubun Sünnî şemsiye içerisinde değerlendirilmesi dönemin ulema arasındaki bilgi alışverişini anlama noktasında önemli ipuçları sunmaktadır.

Saleh'in iddiaları üzerinden İbn Habîb'in Şâfiî mezhebine geçmesi meselesini irdeleyen bir diğer araştırmacı Nguyen konuyla ilgili bahsi geçen tekelleme fihi ifadesini aktaran Mes 'ûd b. 'Ali el-Siczi'nin Hâkim en-Nisâbü'rî'nin talebesi olduğu ayrıntısını aktarmaktadır.¹⁷⁴ Nguyen devamında Zehebî'nin İbn Habîb'le ilgili bahsettiği ruk'a'nın Hakîm'in Mes 'ûd b. 'Ali el-Siczi'ye yazmış olduğu bir mektupta (*Su'âlâtü Mes'ûd b. Ali es-Siczi ma'a es'ile al-Bağdâdiyyîn 'an ahvâli'r-ruvât*)¹⁷⁵ ya da buna benzer bir eserde muhafaza edildiğini ifade etmektedir. Bu eserde İbn Hâbîb ile ilgili çeşitli varyasyonlarla yaptığı taramalarda Habîb isminin 4 farklı yerde¹⁷⁶ geçtiğini ancak hiçbirinin İbn Habîb ismiyle tam olarak uyuşmadığını belirtmektedir. Nguyen buradaki isimlerden İbn Habîb ile ilgili tekelleme fihi bağlamında en yakın olabilecek örneğin Ebû Ahmed el-Habîbî olduğunu ifade etmektedir. Hakkında Siczi'nin Hâkim'e sorduğu soru üzerine Hâkim'in el-Habîbî'nin sarhoş gibi yalan söylediğini (*kâne yekzibu mislü's-sükri*)¹⁷⁷ belirtmektedir. Nguyen buradan hareketle iki ihtimali dile getirmektedir: Bunlardan ilki Zehebî'nin Su'âlât'ı okuduğunu ve el-Habîbî'yi İbn Habîb ile karıştırdığı, ikincisi ise Zehebî'nin okuduğu Su'âlât'ta Ebû Ahmed el-Habîbî'nin tam künyesinin eksik olduğudur. Ancak bu iddianın da su götürür olduğunu ekleyerek başka bir hususa geçmiştir. Nguyen'in burada önemli bir ipucu bırakmaktadır. (*kâne yekzibu mislü's-sekr*) ifadesiyle yaptığımız bazı taramalarda Ebû Ahmed el-Habîbî'nin Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Habîb el-Mervezî olduğunu tespit ettik. Hem Su'alât'ta hem de Zehebî'nin Tarihü'l-İslâm'ında bu bölümün akabinde el-Hasnûyey ile el-Habîbî'nin durumuyla ilgili bir karşılaştırma yapılmıştır. Önemli bir diğer husus ise kayıtlarda Hâkim en-Nisâbü'rî'nin kendisinden rivayette bulunduğu da yer almaktadır. Ebû Ahmed el-Habîbî hicri 351 yılında Merv'de vefat etmiştir.¹⁷⁸ Ancak Zehebî başka bir eserinde İbn Habîb'i duaâ arasında sayıyor sayıyor¹⁷⁹ Nguyen Saleh'in İbn Habîb gibi önemli bir figürün Şâfiî tabakat eserlerinde yer almamış olması meselesinde bu iddianın doğru olduğunu ancak katıyet ifade etmediğini belirtmektedir. Nguyen İbn

¹⁷⁴ Nguyen, "Exegetes of Nishapur", 52; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. el-Ezher Sarifinî, *el-Müntehab min Kitâbü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*, thk. Muhammad Kazım Mahmûdî (İran: Müessesetü Neşri'l-İslâmî, 1403), 662.

¹⁷⁵ Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî Muhammed Hâkim Nisabûrî, *Su'âlât Mesud b. Ali es-Siczi*. (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988).

¹⁷⁶ Bizimde farklı varyasyonlarla yaptığımız taramalarda benzer sonuca ulaştık. Bu taramalarda çıkan sonuçlar (Ebû Ahmed el-Habîbî, Habîb b. Sâbit, Ebû Husayn Muhammed b. el-Hüseyn b. Habîb, Habîb) Nisabûrî, *Su'âlât Mesud b. Ali es-Siczi*, 74, 121, 225, 236.

¹⁷⁷ Nisabûrî, *Su'âlât Mesud b. Ali es-Siczi*, 74.

¹⁷⁸ Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm*, 2003, 8/35.

¹⁷⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman Zehebî, *el-Mugni fi'd-duafa*, thk. Nureddin Itr (Haleb: Dârü'l-Maârif, 1971), 1/166.

Habîb'in hayatı ve eserlerini konu edinen biyografik ve bibliyografik kayıtlarda onun Şâfi'î fikhına veya usûl-i fikhına dair herhangi bir katkıdan söz etmediği için ve kendisinin 'ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir alanında talebeler yetiştirdiğinden bu durumun aslında normal olduğunu ima etmektedir. Ayrıca onun muhtemelen hayatının ilerleyen dönemlerinde ve eserlerini telif ettikten ve kendi alanıyla ilgili öğretileri yayıldıktan sonra Şâfi'î mezhebine geçtiğini eklemekte; şayet bu geçiş hayatının erken dönemlerinde bile olmuş olsa bunun pek de değişmeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü Saleh Sa'lebî'nin Kerrâmî bir hocadan herhangi bir rahatsızlık hissetmediğini hatta bu durumdan oldukça memnun olduğunu söylemektedir. Nguyen hal böyle iken Şâfi'î mezhebine bağlı bir İbn Habîb'in ilmî faaliyetlerin ile Kerrâmî olduğu dönemdeki İbn Habîb'in ilmî faaliyetlerinin değerli görülmesinin mümkün olduğunu belirtmektedir.

Nguyen İbn Habîb'in vefatında cenaze namazını Kâdî Ebû 'Amr el-Bastâmî'nin (ö. 407-408/1016-1017) kıldırıldığı önemli bir ayrıntıdan daha bahsetmiştir. Ebû 'Amr el-Bestâmî'nin Şâfi'î mezhebine mensup oluşu, bu mezhebin mensuplarının liderliğini ve bir müddet kadılık görevini yürütmesi sebebiyle dönemin Nişabur'unda bir anlam taşımalıydı. Nguyen'in de işaret ettiği gibi böyle bir figürün cenaze namazını kıldırması aslında Şâfi'î mezhebine geçtiği iddiasını doğrular niteliktedir. İbn Habîb'in cenaze namazıyla ilgili bu ayrıntıya sonraki tabakat kitapları yer vermemiştir.

İbn Habîb ile menfi kanaatler serdettiği söylenen (?) Hâkim en-Nisâbü'rî'ye ayrı bir parantez açmak istiyoruz. Çünkü bu söz klasik ve çağdaş birçok çalışmayı etkilemiştir.¹⁸⁰ Kerrâmîyye mezhebi mensuplarıyla olan karşılıklı husumetleri bilinen Hâkim ilginç bir şekilde İbn Habîb'le ilgili söylediği bu söz sebebiyle ... İlginç olan kısım Hâkîm'in İbn Hâbîb'in çağdaşı ve birçok ders halkasına da muhtemelen beraber katıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Habîb'le ilgili oluşan menfi kanaatin aslında sağlam bir gerekçeye dayanmadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı oluşan bu kanaatin bulunan ve bulunacak daha fazla bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır. Saleh ve Nguyen'in de ifade ettiği gibi bu noktada öne çıkarılması gereken en önemli şey Kerrâmî ya da Şâfi'î olsun İbn Habîb'in yaşadığı dönemde yaptığı talim, tedris, vaazlarıyla Kerrâmî olan ve olmayan herkesi etkilediği, Kerrâmî olmayanlar tarafından kabul edilmese bile aktarılabilir olduğudur. Önceki sayfalarda Nişabur'da Kerrâmîlerin Kur'ân ve tefsir çalışmalarına önemli katkılarda bulunduklarını söylemiştik. İbn Habîb'te de gördüğümüz üzere Kerrâmîler 'ulûmu'l-Kur'ân'la ilgili risaleler telif etmiş ve tefsir faaliyetleri yapmışlardır. İbn Habîb yaşadığı dönemde Kerrâmîyye formasyonundan etkilenmiş

¹⁸⁰ Salebi tefsiri boyunca İbn Habîb ile ilgili ayrıntıları tek tek incelemek amacıyla taramalar yaptık. Bu taramalarda çoğunlukla kullandığımız 2015 baskısında İbn Habîb'in ismiyle karşılaştığımız hemen hemen her yerde dipnotlarda (...كنبه الحاكم...) şeklinde kayıtlar yer almaktadır. Yaptığımız inceleme ve taramalarda bahsi geçen bu ifadeleri bulamadığımız, gözümüzden kaçan başka bir rivayet ya da kaviil kaldı mı diye farklı bir varyasyon olarak kullandığımızı söylememiz bu tutumunun yekununa dair fikir verebilir.

ve bunları tedris ve irşad faaliyetleriyle ilim çevrelerine ve halka yaymış olması muhtemel gözükmektedir. Ancak benzer şekilde İbn Habîb'in fikirleri Şâfi'î öğrencileri vasıtasıyla benimsenmiş ve bu çevrelerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Nguyen'in İbn Habîb'in ulumul kurânıyla Kitabül mebaninin girişini üstünkörü yaptığı bir karşılaştırmada benzerlik içermediği hatta farklı nüzul tertipleri içerdiğini söylemektedir. İbn Habîb gerçekten de ölümünden önce Şâfiliğe geçmişse, eserleri benzer konuda eser yazan bazı Kerrâmîlerin gözünden kaçmış olabileceğini ifade etmektedir.

İbn Habîb'e yönelik Şâfi mezhebine geçtiği iddiası doğru olsun ya da olmasın yaygınlık kazanmasında rol oynamıştır. İbn Habîb'in 'ulûmu'l-Kur'ân 'a dair eserini yatay ve dikey yönlü olarak müellifi Kerrâmî olan ya da olmayan geniş bir 'ulûmu'l-Kur'ân literatürünü birlikte incelemek metnin tesirini ve bu gelenekteki yerini daha belirgin kılacak ve bu literatürün incelenmesi için de bir tür dayanak olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

SÂ‘LEBÎ’NİN TEFSİRİNDE İBN HABÎB RİVAYETLERİ

1.4.1. Sa‘lebî, Tefsiri, Müellifine ve Tefsirine Yönelik Oluşan Genel Kanaat

Tezimizin konusunu Sa‘lebî oluşturmadığından Sa‘lebî’nin *el-Keşf* ve *’l-Beyân*’ında İbn Habîb aracılığıyla aktardığı tefsir kaynaklarını ve tefsirindeki rivayetlerini inceleme konusu yapacağız. Ancak konumuza geçmeden önce Salebi’nin tefsir yöntemini ve tefsirinin karakteristiğine dair bazı hususları irdelemenin konumuza katkısının olacağını düşünmekteyiz.¹⁸¹

Sa‘lebî’nin tefsiri rivayet tefsirleri arasında zikredilmesi isabetli değildir. Aslında Sa‘lebî seleften nakledilen rivayet malzemesiyle yetinmemiş bunun yanında ayetin tefsiri bağlamında kelime izahlarına, dil tahlillerine, kıraat farklılıklarına, hatta az da olsa sûfi yorumlara tefsirinde yer vermiştir. Bunlar için Ferrâ (ö. 207/822), Kisâî (ö. 189/805) ve Zeccac (ö. 311/923) gibi isimlerin *Me‘âni ‘l-Kur‘ân* eserlerinin tefsirinin kaynakları arasında saymıştır. Ayrıca Ebu Ubeyde Mamer b. Müsennâ (ö. 210/825), İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi *Garîbu ‘l-Kur‘ân* ve *Müşkilü ‘l-Kur‘ân* alanlarında eser telif etmiş pek çok isimden de istifade etmiştir. Ebu Bekir b. Mücahid (v.324/936) gibi kıraat ilminde eser veren alimleri temel kaynakları arasında zikreder. Ayrıca ayetlerin sûfi/işârî yorumlarının ilk derleyen kişi olarak kabul edilen Sülemî’nin (ö. 412/1021) tefsirini de bizzat Sülemî’den almış ve tefsirinde bu tefsirden atıfta bulunmuştur.

Sa‘lebî, ahkâmla ilgili ayetleri tefsir ederken mezhep imamlarının görüşlerine yer vermektedir. Özellikle kendisinin de mensubu olduğu Şafi‘î mezhebinin konu hakkındaki görüşlerine yer verir, ihtilaflarından bahseder ve zaman zaman da kendi görüşünü/tercihini yer vermektedir. Ayetlerin luğavî ve nahvî inceliklerini birçok farklı noktadan ele alıp bunları ayet, hadis ve şiirlerle delillendirmeye çalışır. Tefsirinde takip edeceği yöntemi ve esas alacağı konuları yirmi dört başlık altında belirtir. Bu nedenle tefsirinde çoğulcu bir yorum yöntemini takip etmiştir. Her ne kadar Eş‘arî olması sebebiyle mutezileye ve diğer bidat ehli fırkalara karşı tavır olsa da rivayeti, dirayeti ve işareti (sûfi) cem‘ eden bir tevil

¹⁸¹ Sa‘lebî’yi ve tefsirini (çeşitli yönlerden) inceleyen çalışmalar için bkz.] Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur‘an commentary of al-Tha‘labi (d. 427/1035)*.; Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa‘lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*; Abdullah Aygün, “Müfessir Sa‘lebî ve el-Keşf ve ‘l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (20 Aralık 2019), 147-192; İhsan Sütşurup, *Sa‘lebi’nin el-Keşf ve ‘l-Beyân Tefsirinde Kıraatlara Yaklaşımı* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2023).

yöntemine sahiptir. Nitekim Salebî'yi rivayet tefsirleri kategorisinde değerlendiren Hüseyin Zehebî, İbn Teymiyye'den aldığı rivayet tefsiri tanımlı içine onu yerleştirmekte zorlanır ve onun çoğulcu yöntemini yadırgar.

İbn Teymiyye'nin kendisiyle ilgili olarak iyi ve dindar bir insan olduğunu ancak tefsirinde sahih olsun, zayıf olsun, mevzû olsun ne bulursa naklettiğinden *hâtibü'l-leyl* (gece odun toplayan) olduğunu belirtmiştir. Sonraki dönemlerde İbn Teymiyye'nin bu tenkidi *el-Keşf ve'l-Beyân* ile ilgili menfî bir tutumun oluşmasında önayak olmuştur.¹⁸²

Sa'lebî, Arap şiiri, lügat, nahiv, sarf, iştikak, kıraât ve rivayet malzemesinde Zemahşerî ve takipçilerinin ana kaynağıdır. Hatta Sa'lebî ve talebesi Vâhidî dilbilimsel tefsirin en önemli kaynaklarından Zeccâc'ı temel kaynakları arasına alarak genel tefsir geleneğinin en belirleyici öğelerinden biri haline getirmiştir.

1.4.1. Tefsirinde Öne Çıkanlar

1.4.1.1. Tefsirin Mukaddimesi

Hicri dördüncü yılın sonlarında Nişabur'da, İslam dünyasının hemen hemen her tarafında da benzeri görüleceği üzere ilim gelenekleri belli bir olgunluk seviyesine ulaşmış, her bir geleneğin külliyatı oluşmuştu. Telif edilen her bir eserde yazıldığı alandaki ilgili literatüre atıf, mevcut literatürü tasvir, tenkit ve tasnifinin yapıldığı özetlerin yer aldığı mukaddimeler yazılmıştır.¹⁸³ Sa'lebî'nin eserinin mukaddimesi de benzer özellikler göstermektedir. Kullandığı kaynakları ve bu kaynaklarını aldığı isnadları, hocalarını titizlikle kaydetmesi diğer hususiyetlerinin yanında bu yönüyle de tefsir tarihinde önemli bir yeri haizdir.¹⁸⁴

Sa'lebî tefsirinin mukaddimesinde tefsirini yazarken birçok tefsirden istifade etmiştir. Yüz kadar tefsirden istihraç ettiğini ve tefsirinde üç yüze yakın şeyhin (hoca) rivayetinin bulunduğunu aktarmaktadır.¹⁸⁵ Tefsirine kaynaklık eden me'sûr tefsirlerle birlikte yararlandığı diğer eserleri

¹⁸² Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 202-203; Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 15-22.

¹⁸³ Zaman zaman müstakil olarak birçok disiplinin literatürünü tasnif eden bir başka deyişle bibliyografik eser yazma girişimleri de yapılmıştır. İbn Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'i bu türden kataloglama yapan bibliyografik eserlere örnek olarak verilebilir. Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 34.

¹⁸⁴ Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labî (d. 427/1035)*, 67; Ayrıca bk. Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 25-34.

¹⁸⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, 2/17 (Musannifin Mukaddimesi).

mukaddimesinde isnadlarıyla birlikte sayması kendinden önceki tefsirlerin mukaddimelerinden farklılaşmaktadır.

Sa'lebî'nin kendi zamanına kadar gelen tefsir külliyyatını tasnif etme gerekçesinin daha önce de belirtildiği gibi ilk dört asırda oluşan tefsir birikiminin kataloglanma ihtiyacı olduğu söylenebilir. Sistematik bir disiplinin teşekkülünden ve gelişiminden söz edebilmek ancak o disiplinin geçireceği belirli bir hazırlık aşaması akabinde -bu dönemle eş zamanlı da olabilir- ihtilaflı meselelerin tartışılması ve bu ihtilaflar etrafında ekolleşmelerin çıkmış olması gerekmektedir. Sahabe döneminden başlayarak çeşitli niteliklerde devam eden tefsir faaliyetleri hicri üçüncü yüzyılda hâkim olan filolojik tefsir hareketinin üçüncü asrın sonlarına doğru git gide yavaşlayarak yerini hacimli tefsirlerin yazımına bırakmıştır. Kapsamlı ya da başka bir deyişle ansiklopedik nitelikli tefsirlerin önceki tefsirlerden farkı belki de en barizi bu tür eserlerde sadece kelime izahıyla yetinilmeyip her bir ayetin en nihayetinde nasıl bir anlam takdirinde bulunduğu ve nelerin bu bağlamda istinbât edileceğine dair değerlendirmelerin ve ayrıca yine ulaşılan bu sonuçların teorik gerekçelendirilmesine yönelik analizlerin yapılmış olmasıdır.

Kur'an'ın tamamının ayet ayet tefsirinin yapıldığı *el-Keşf ve'l-Beyân*, dört bölümden (bâb) oluşan mukaddimeyle başlar. İlk bölümde Sa'lebî tefsirini yazma gerekçesine, önceki müfessirlerin eserlerinin tasnif ve değerlendirilmesine yer vermektedir. Önceki tefsir külliyyatının tasnifini, bunların özelliklerini ve ihtilafları zikrettikten sonra herhangi bir ilimde kitap yazmak isteyen müellifin ele alacağı meselede ortaya koyacağı hususun kapalı ve kullanılan malzemelerin birbirine zıt ya da birbirinden ayrı şeyler olmamasına dikkat etmesi gerektiğini; belirli bir düzen içerisinde, konuyu uzatmadan ifade etmesi gerektiğini söyler ve bu hususların kendi tefsirinde olmasını temenni etmektedir. Akabinde nüzul sebepleri, kıssalar vb. yönlerden ayetleri tefsir ettiğini aktarmaktadır. Tefsirinde kullandığı kitapların isimlerine ve isnadlarına da akabinde yer vermektedir. Ardından Kur'ân'ın, ehlinin ve tilavetinin faziletine dair bir bölümle devam etmektedir. Akabinde Kur'an ilminin fazileti ve buna teşvikle ilgili bir bölüm ve son bölüm olarak tefsir ve te'vilin anlamıyla ilgili bir bölüm yer almaktadır. Mukaddimede yer alan bu bölümler, aslında Sa'lebî'nin tefsirciliğine dair de önemli ipuçları vermektedir. Isnatları vermesi ve bunlar aracılığıyla bazı detaylara yer vermesi tarihçiliğini ve rivayet aktarmadaki titizliğini göstermektedir. Ayrıca Kur'ân tilavetinin ve Kur'ân ilimlerinin kendisi için önemini ve onun tefsir literatürü bilgisini ve tefsirle bağlantılı diğer disiplinlere olan vukûfiyetini göstermektedir.

Mukaddimenin akabinde müellif tefsir kısmına geçmektedir. Hemen hemen her surede, ilgili surenin nüzul bilgisini ve o surenin harf, kelime ve ayet sayısını zikreder. Ardından surenin faziletine dair bir bölüm yer alır ve daha sonra ilk ayeti ya da ayetleriyle surenin tefsirine başlamaktadır.

Sa‘lebî tefsirin mukaddimesinde tefsirini telif ederken yararlandığı 100 civarında eserden ve 300’e yakın şeyhten istifade ettiğini belirtmektedir.¹⁸⁶ Aslında buradaki eserlerin sayısı 77’dir ve bu durum Sa‘lebî’nin ifadesini ilk bakışta doğrular nitelikte değildir. Ancak detaylıca bakıldığında Sa‘lebî’nin burada zikrettiği kaynaklara farklı tariklerle/isnadlarla ulaştığı görülecektir. Bu tarikleri de dahil ettiğimizde bu sayı 130’un¹⁸⁷ üzerine çıkmaktadır ki bu da Sa‘lebî’nin bahsettiği sayıyı geçmektedir. (Ek-1) Kullanılan bu kaynakların Sa‘lebî’nin hocalarından altı tanesi- İbn Habîb, Abdullah b. Hâmid ve Hâkim en-Nîsâbü’rî. Diğer üç isim ise İbn Fenceveyh, Ebubekir Muhammed b. Ahmed b. Abdûs ve İbn el-Mukri- aracılığıyla gelen kısmı rivayetlerin yaklaşık %60 ila 80’ini oluşturmaktadır.¹⁸⁸

Saleh Sa‘lebî’nin tefsirinde kullandığı kaynakları sözlü ve yazılı olarak ikiye ayırmış, yazılı kaynakları mukaddimeye zikrettiği kaynakların oluşturduğunu, sözlü kaynaklarını ise tefsir içerisinde sıklıkla başvurduğu hocalarından dinleyip derlediği not (*ta‘lik*) ve ayrı ayrı cüzlerin (*el-eczâü’l-müteferrika*) oluşturduğunu söylemektedir.¹⁸⁹ Saleh ayrıca sözlü kaynakları Hz. Peygambere isnad edilen (prophetic) kaynaklar¹⁹⁰ ve tam bir tefsir yazmamış bazı müfessirlerin görüşleri, şiirleri, Kur'an'ın belirli ayetlerinin ehil olmayanlar tarafından yapılan açıklamaları, hikâyeler ve özlü sözler gibi çeşitli kaynakları içeren ancak Hz. Peygambere ait olmayan (non-prophetic) kaynakları/materyalleri şeklinde kabaca iki bölüme ayırmıştır.¹⁹¹

Mukaddimeyle ilgili olarak bazı hususları da irdelemek istiyoruz. Bunlardan ilki Sa‘lebî’nin mukaddimedeki kaynaklarını isimlendirme biçimidir. Klasik dönemde yaygın olan usul bir tefsirin ismi onu derleyene/telif edene nispet edilmesi şeklinde olmaktadır (örneğin *Tefsîrû Mukâtîl*, *Tefsîru’l-Hasen el-Basrî*). Ancak bu konuda Sa‘lebî zaman zaman kaynağın isnadının müntehasındaki kişi yerine o rivayetteki herhangi bir raviye nispet etmiştir. Sa‘lebî’nin bu konuda hangi ilkeyi benimsediğini

¹⁸⁶ Saleh’e göre Sa‘lebî’nin 100 tefsirle kitâbî 300 şüyüh ifadesiyle de şifâhî kaynaklarını kastetmektedir. Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa‘lebî (427/1036) tefsirinde Mukatîl b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 17; Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur’an commentary of al-Tha‘labî (d. 427/1035)*, 74.

¹⁸⁷ Saleh bu sayıyı 109 olarak vermektedir. Bizim bu isnadlar üzerine yaptığımız incelemelerde sayıyı 132 olarak tespit ettik. Bunun sebebi tefsirlerin isnadında bazı tabakalarda yer alan ravilerin sayısının ikiye, üçe, dörde çıktığı yerler mevcuttu. Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition*, 73.

¹⁸⁸ Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur’an commentary of al-Tha‘labî (d. 427/1035)*, 75.

¹⁸⁹ Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur’an commentary of al-Tha‘labî (d. 427/1035)*, 69.

¹⁹⁰ Diğer kaynaklarda da mevcut olan rivayetler ve sadece Sa‘lebî’nin aktarmış olduğu rivayetler şeklinde iki farklı türü olduğunu aktaran Saleh ikinci kısmın, hadis ilminin kurulması ve yeni hadis uydurulmasına karşı alınan sıkı tedbirler alınması ve hadislerin toplandığı koleksiyonların oluşmuş olması düşünüldüğünde bu türün gelişmeye devam ettiğini göstermesi bakımından için büyük önem taşıdığını ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bk. Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur’an commentary of al-Tha‘labî (d. 427/1035)*, 74.

¹⁹¹ Detaylı bilgi için bk. Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur’an commentary of al-Tha‘labî (d. 427/1035)*, 74.

kestirmek zor gözükmektedir. Muhtemel bir cevap şu olabilir: bir kişiden gelen birden fazla tarik varsa ve bunlar arasında sıhhat anlamında farklılık arz eden bir durum söz konusu olduğunda bu türden bir isimlendirme ihtiyacı doğmuş olabilir. İlk dönem kaleme alınan tefsirlerle ilgili olarak bu tefsirler onları derleyenlere isnad edilmiştir şeklindeki bir genellenmenin doğru olup olmayacağını irdeleyen Koç hicrî ilk asırlardaki tefsirlerin isimlendirmesi meselesinde bir kuraldan söz edilemeyeceğini aksine bu durumun bir kuralsızlığa işaret ettiğini düşünmektedir. Her bir tefsirin kendi tarihsel bağlamında bilinen ismiyle anıldığını belirtmektedir.¹⁹² Koç'un ilk dönem tefsirlerinin tarihsel bağlamından yaygın olan ismiyle bilindiği görüşüne katılmakla birlikte isimlendirmede bir kuralsızlığın varlığından söz etmesi görüşüne ise katılmamaktayız. Nitekim yukarıda da değindiğimiz gibi bu isimlendirme aynı kaynaktan gelen ancak farklı raviler tarafından derlenen rivayet malzemesidir. Dolayısıyla Koç'un belirttiği gibi herhangi bir kuralsızlıktan söz etmenin isabetli olmadığını söyleyebiliriz.¹⁹³

İkinci husus Sa'lebî'nin mukaddimede bazı isnadlarda bir ravi diğer raviden rivayet aktarırken bazen zaman bazen mekân bazen de her iki bilgiyi içeren kayıtları da nakletmiştir. Yine isnadta bir ravi diğer bir raviden rivayet ederken onu hangi keyfiyette aldığını kaydetmektedir. Bu husus ilk döneme dair hoca talebe ilişkilerine ders yapılan/rivayet edilen yer, kişinin ilim tahsili için gittiği yerler bu seyahatlerinin tarihi vb. bilgilerin muhafazası için önem arz etmektedir. Koç Sa'lebî'nin bu özelliği başka bir ifadeyle göstermiş olduğu bu hassasiyetini tarihçi kişiliğine bağlamaktadır.¹⁹⁴

Bir diğer husus Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirini nakletmiş olması ve bu tefsir için bir meşruiyet zemini olması açısından önemlidir. Mukâtil'in on ikisi tabiûn'dan otuz kişiden derleyip oluşturduğunu belirttiği¹⁹⁵ tefsirin biri günümüze ulaşan nüshaların ait olduğu Bağdat, diğeri Horasan üzerinden olmak üzere en az iki yoldan intikal ettiği ifade edilmektedir.¹⁹⁶ Tefsir eserlerine geç intikal etmesinde özellikle kendi dönemine kadar ulaşan tefsir müktesebatını derleyen Taberî ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) gibi isimlerin etkisi olduğu söylenmektedir. Koç bu tutumun değişmesinde Mâturîdî ()'nin tefsirinin kırılma noktası

¹⁹² Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 28-29.

¹⁹³ Ayrıca Koç bu isimlendirmeye ilgili olarak vermiş olduğu örnekte Zeyd b. Eslem'in (ö. 136/753) tefsirinin babasına nispet edildiğini belirtmiş kitabının sonundaki eke atıfta bulunmuştur. Ekte tefsirin isnadın son kısmı ...*Ahberenâ Abdullâh b. Vehb ahbarânî Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem an Ebîhi* şeklinde nihayete ermektedir. Dolayısıyla Koç'un ilgili yerde ifade ettiği bilgi ekteki kısım ile uyumamaktadır. Abdurrahman b. Zeyd'e ait bir tefsirin olduğu biliniyor olsa da ve ayrıca Zeyd b. Eslem'in tefsirini oğlu Abdurrahman b. Zeyd rivayet etmiş olsa da Sa'lebî burada Zeyd b. Eslem'den bahsediyor olsa gerektir. Muhtemelen Koç Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'i (oğul) Zeyd b. Eslem'le (baba) karıştırmıştır. bk. Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 28; Ek'teki kısım için bk. 114.

¹⁹⁴ Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 33 Ayrıca bu tür detayların ilk dönem yazılı kaynakların varlığına işaret etmesiyle ilgili olarak bk; Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 25-33.

¹⁹⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/98.

¹⁹⁶ Mertoğlu, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", 193-194.

olduğunu¹⁹⁷ meşruiyet kazanmasında ise Sa‘lebî’nin tefsirinin etkili olduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁸ Sa‘lebî’nin Mukâtil b. Süleymân’a duyduğu ilginin sebebini hocası İbn Habîb’e bağlamıştır. İbn Habîb’in kendi ‘ulûmu’l-Kur’ân eserinde de Mukâtil’den alıntı yapmasını da bir anlamda talebesine öncülük ettiğine işaret etmektedir. Koç ayrıca İbn Habîb’in Kerrâmiyye’ye mensup olması ve Kerrâmiyye’nin Sa‘lebî tefsiri üzerinden sonraki tefsir geleneğini etkilemiş olduğunu söyleyen Saleh’in görüşünü bu bağlamda delil olarak göstermektedir. Dahası Kerrâmîler’in Allah tasavvurlarındaki *teşbih* ve *tecsîmi* andıran yönleri benzer şekilde *müşebbihe* olmaklıkla suçlanan Mukâtil’i Kerrâmiyye’nin öncülerinden görmeyen yanlış olmayacağını da ifade etmektedir.¹⁹⁹

Sa‘lebî, Mukâtil tefsirini üç farklı tarikten almaktadır: el-Hüzeyl b. Habîb Ebû Salih ed-Dendânî, Tağlibî ve Ebû ‘İsme tarikleri.²⁰⁰ Bu tariklerinin ikisini (Tağlibî ve Ebû ‘İsme) hocası İbn Habîb’ten diğerini ise bir diğer hocası Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Mihracânî aracılığıyla almaktadır. Mukâtil tefsirinin günümüze ulaşmayan Horasan nüshasının bu üç tarikine, Sa‘lebî’nin tefsiri sayesinde kısmen erişebilmekteyiz.

Sa‘lebî, Mukâtil tefsirinin ilk üç ravisi (Hüzeyl b. Habîb, Sâbit b. Ya‘kûb, Abdullah b. Sâbit) ile Bağdat nüshasının rivayetleri arasında benzerlik bulurken, bunlardan sonra kendisine Abdülhâlik b. Hüseyin Saktî ve Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Mihricânî yoluyla gelen bir rivayeti ayrıca belirtir.

Sa‘lebî tefsirinin mukaddimesiyle ilgili şu iki hususu da belirtmeyi istiyoruz. Tefsirlerinde rivayetin sıhhatine dikkat etmedikleri gerekçesiyle bazı müfessirleri eleştirirken kendisi de tefsirinde birçok zayıf ve mevzû‘ rivayete yer vermesi sebebiyle benzer tenkitlere maruz kalmıştır.²⁰¹ Sa‘lebî tefsirinin çeşitli yerlerinde Taberî’nin tefsirinden yararlanmış ancak mukaddimesinde saydığı kaynaklar arasında zikretmemiştir. (İbn Ebî Hâtim için de benzer bir durum söz konusudur.) Taberî ve İbn Ebî Hâtim de eserlerinde birbirine yer vermediği bilinmektedir.²⁰²

¹⁹⁷ Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa‘lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 68.

¹⁹⁸ Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa‘lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 95-96.

¹⁹⁹ Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa‘lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 96-97.

²⁰⁰ Mertoğlu iki farklı tarikinden bahsetmektedir. Ancak buradaki tarik sayısı üçtür. Sa‘lebî diğerini el-Hüzeyl b. Habîb Ebû Salih ed-Dendânî yoluyla almaktadır. Mertoğlu, “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü”, 193-194; bk. Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsiri’l-Kur’ân*, 2/96-98.

²⁰¹ Faruk Görgülü, *Sa‘lebî Tefsiri’nden Nur Suresi’nin tahkik ve tahlili* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Thesis, 1995), 315 y./46.

²⁰² Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa‘lebî (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*, 26.

1.4.1.2. Tefsiri

Daha önce de belirtildiği üzere müellif hemen hemen her surede, ilgili sûrenin nüzul bilgisini ve sûrenin harf, kelime ve ayet sayısını zikreder. Ardından surenin faziletine dair bir bölüm yer alır ve daha sonra ilk ayeti ya da ayetleriyle surenin tefsirine başlar.

Sa‘lebî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân*’ın mukaddimesinde kaynaklarını zikrettiği bölümdeki isnadlar (136) hariç yaklaşık olarak 3591 isnad içermektedir.²⁰³ Bu sayısal verilerde yaklaşık ifadesini kullanmamızın sebebi isnadındaki ravilerden bir veya birkaçının hafzedilmek suretiyle nakledilen haberin (ta‘lik) aktarıldığı kanalla mı yoksa gerçek anlamda isnad kapsamına girebilecek bir kanalla mı ulaştığı net değildir. Sa‘lebî’nin özellikle Taberî’nin tefsirini eleştirdiği konuma düşmemek için isnada yer vermemiş olması muhtemeldir. İsnadlı rivayet ve kavillerin yanında İsnadın tamamının hafzedildiği ya da isnadın *mübtedasından* başlanarak *müntehasına* kadar olan kısmın hafzedildiği sadece son ravinin isminin zikredilmesiyle yetinildiği rivayetler/kaviller yaptığımız üstünkörü bir incelemede dahi isnadlı rivayetlerden fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Salebi mukaddimesinde vermiş olduğu isnadları tefsirinde muhtemelen tekrardan kaçınmak için zaman zaman zikretmiş zaman zaman zikretmekten kaçınmıştır. Hangi rivayetin isnadlı hangi rivayetin isnadsız bir şekilde verileceği hususunda tam bir gerekçe tespit edemedik. Nitekim Sa‘lebî bazen sadece hocasını ya da sadece isnaddaki son raviyi zikrederek aktarmıştır. Acaba Sa‘lebî bunu neye göre yapmıştır? Saleh Sa‘lebî’nin şifâhî kaynaklarından bahsettiği yerde kitap halinde olmayan, hocalarından dinlediği rivayetleri müstakil cüzlerde (*el-eczâü’l-müteferrika*) topladığını ve bunları daha sonra tefsirine aktardığını söylemektedir. Tefsirine aktarırken de isnadlı bir şekilde sunması gerektiğinden bunları isnadıyla verdiğini diğerlerinin isnadlarını mukaddimede verdiğini için tekrardan kaçınmak için bu isnatlara yer vermediğini ifade etmektedir.²⁰⁴ Sa‘lebî’nin tefsirinde uyguladığı bu yöntemin benzeri bir uygulamaya Joseph van Ess’in *Ungenutrie Texte zur Karramiya: Eine Matenalsammlung*²⁰⁵ eserinde incelediği bir yazmada benimsen yöntem ve metodolojiye benzer şekilde, Sa‘lebî’nin de kitaplardan alıntı yaparken isnad vermeden, ancak sözlü materyali aktardığında ilgili rivayetin tam isnadını verdiğini söylemektedir. Bundan dolayı da Sa‘lebî’nin rivayet nakletme yönteminin, Kerramî tefsir çalışmalarında geliştiğini ve Sa‘lebî’nin de bu yöntemi tefsirinde benimsediği bir yöntem olabileceğini ifade

²⁰³ Bu sayısal veri kullandığımız nüshadan alınmıştır. Ancak kesin bir sayı ifade etmemektedir. Çalışmamız boyunca kimi zaman numaralandırmada hatalarla karşılaştık. Ayrıca isnad numarası olmayan isnadlarda mevcuttur. Örnekler için bk. Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 9/291, 590, 11/355, 356.

²⁰⁴ Bilgi için bk. Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur’an commentary of al-Tha’labi (d. 427/1035).*, 74.

²⁰⁵ Josef van Ess, *Ungenützte Texte zur Karramiya. Eine Materialsammlung.* (Heidelberg: Carl Winter, 1980).

etmektedir.²⁰⁶ Saleh'in söylediği görüşü destekleyen, istisnaları olmakla birlikte, birçok karine bulunmaktadır. Sa'lebî tefsirinde mukaddimede verdiği isnadların dışında da rivayet aktardığı bilinmektedir.²⁰⁷

Tefsir genel yapısı itibariyle ayet ayet bütün Kur'ân'ın tefsirinin yapıldığı bir eserdir. Tefsirde ayetlerin farklı yönlerden kapsamlı tefsiri yapılmaktadır. Sa'lebî, tefsirinde nakiller aktarırken zaman zaman isim belirtmeksizin "قال بعضهم" "قيل" "قال بعض اهل المعاني" "قال بعض العلماء" "قال أكثر المفسرين" "قال المفسرون" "قال قوم" şeklinde müphem ifadeleri kullanmaktadır. Tefsirinde surelerin tefsirine başlamadan ilgili suredeki harf, kelime ve ayet sayılarını zikretmesi onun Kerrâmî olduğuna bağlanmıştır.²⁰⁹

Saleh daha önce, Taberî öncesi tefsir materyalinin Taberî ve Sa'lebî tarafından birbirinden bağımsız olarak bir araya getirilmiş olduğunu, Sa'lebî'den sonraki müfessirlerin ise Taberî öncesi tefsirleri doğrudan kullanmak yerine o materyale kapsamlı/mebsût/ansiklopedik tefsirler aracılığıyla ulaşmaya ve bu konuda onlara güvenmeye başladıklarını belirtmektedir.²¹⁰ Bu anlamda Sa'lebî tefsiri kendisinden sonraki tefsir literatürüne kaynaklık eden iki eserden birisi olmuştur. Saleh aslında İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) gelinceye kadar Taberî'nin tefsirinin kullanımının çok az olduğunu daha çok *el-Keşf ve'l-Beyân*'ın ya da bu eseri kullanan tefsirlerin yoğun bir şekilde kullanıldığını belirtmektedir.

Sa'lebî sonrasında telif edilen eserlerde tefsirinin ve yönteminin etkisinin boyutu yoğun bir şekilde görülmektedir. Bu etkinin spesifik örnekleri bağlamında öğrencisi Vâhidi'nin eserleri ve en yaygın medrese kitaplarından (kısa tefsir) birisi olan Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü'l-Tenzîl*'i sayılabilir. Öyle ki Beğavî'nin eseri *el-Keşf ve'l-Beyân*'ın yeniden düzenlenmiş başka bir deyişle bazı noktaların gözden geçirildiği bir versiyonundan başka bir şey değildir. Yine bu bağlamda İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *el-İnsâf*ı, al-Tîbî'nin (ö. 743/1342) *Futûh el-Gayb*'ı ve Hâzin'in (ö. 741/1340) *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni'l-tenzîl*'dir.²¹¹ Saleh hatta Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında hem yöntem hem de kullandığı

²⁰⁶ Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labi* (d. 427/1035), 87-89.

²⁰⁷ Örnek olarak Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, 1/247.

²⁰⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân*, 2/288.

²⁰⁹ Pırlanta bu görüşü savunan araştırmacıların Kerrâmî olduğunda birçok kaynağın fikir birliği ettiği Mukâtil b. Süleymân'ın tefsirinden nakilde bulunmuş olmasının etkili olduğunu iddia etmiştir. Kanaatimizce bu doğru bir tespit değildir. Çünkü Mukâtil b. Süleymân 150/767 tarihinde vefat etmiş; Kerrâmîyye'nin kurucusu kabul edilen Muhammed b. Kerrâm ise 255/869 tarihinde vefat etmiştir. Dolayısıyla Mukâtil'in Kerrâmî olduğunu söylemek anakronik bir tespit olsa gerektir. Bkz. Pırlanta, *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*, 369-370.

²¹⁰ Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labi* (d. 427/1035), 205-206.

²¹¹ Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labi* (d. 427/1035), 208-209.

materyal anlamında Sa‘lebî etkisinin ciddi boyutlarda olduğunu belirtmektedir.²¹² Keşşâf’ın tefsir literatürü içerisindeki etkisi düşünüldüğünde *el-Keşf ve ‘l-Beyân*’ın ne denli etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Sa‘lebî’nin tefsirine dair zaman içerisinde menfî bir kanaat oluşmuştur. Bu menfî tutumun İbn Teymiyye’nin Sa‘lebî ve talebesi Vâhidî’nin eserlerinde sahih olmayan zayıf ve mevzû‘ hadisleri ve rivayetlere yer verdiği gerekçesiyle eleştirmektedir. Saleh İbn Teymiyye’nin Sa‘lebî ve talebesi Vâhidî’ye dair eleştirilerinin altında zikredilen hususların ötesinde Şiilik tehdidiyle mücadelesinin yattığını belirtmektedir. Moğol tehdidi yanında artan Sünnî-Şîî geriliminde Şîî ulema kullandıkları argümanlarını güçlendirmek için Sünnîlere ait eserlere müracaat etmeye başlamaları bu bağlamda Sa‘lebî’nin ve Vâhidî’nin tefsirlerinde Şîî tandanslı rivayetlere yer vermeleri sebebiyle İbn Teymiyye’nin eleştiri oklarını üzerlerine çekmiş oldukları belirtmektedir. Bu eleştiriler sonraki dönemde de benimsenerek günümüze kadar gelmiştir.²¹³

1.4.2. Sa‘lebî’nin Mukaddimede Zikrettiği Kaynaklar ve İbn Habîb Kanalıyla Aktardıkları

1.4.2.1. Mukaddimedeki Tefsir Kaynakları

el-Keşf ve ‘l-Beyân’ın mukaddimesi, tefsir tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Sa‘lebî, tefsirin mukaddimesinde, tefsir tarihi ve literatürünü genel olarak inceleyerek, müfessirleri ve eserlerini ayırmakta ve tefsir alanında kullanılan yöntemleri ele alıyor. Bu açıdan bakıldığında mukaddime, günümüze kadar ulaşan tefsirlerin mukaddimeleri arasında ilk genel tefsir tarihi analizlerinden biri olarak görülebilir.

Sa‘lebî, müfessirleri eleştirirken, kendi dönemine kadar tefsir yazım usullerini ve eksik yönlerini analiz edip daha iyi bir tefsir yazmayı hedeflemiştir. Örneğin, Taberî’yi ve kendi hocası Ebû Muhammed Abdullah b. Hâmid el-İsfahânî’nin tefsirlerini mükerrer rivayetlerin ve her bir rivayetin isnadının zikredilmesinden dolayı eleştirir.²¹⁴ Aynı şekilde, Mucâhid, Mukâtil, Süddî ve Kelbî gibi müfessirleri, tefsirden hukuk hükümleri çıkarma yöntemleri ve bidat ehline karşı eleştirel yaklaşımları yüzünden

²¹² Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur’an commentary of al-Tha’labi* (d. 427/1035), 209-214.

²¹³ Sa‘lebî ve tefsirinin etki boyutu ve her ikisine dair oluşan genel kanaate dair ayrıca bk. Saleh, *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur’an commentary of al-Tha’labi* (d. 427/1035), 205-221; Aygün, “Müfessir Sa‘lebî ve el-Keşf ve ‘l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi”; Koç, *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa’lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*; Görgülü, *Sa’lebi Tefsiri’nden Nur Suresi’nin tahkik ve tahlili*, 47-49.

²¹⁴ Sa‘lebî, *el-Keşf ve ‘l-Beyân ‘an Tefsiri’l-Kur’ân*, 2/12.

eleştirir.²¹⁵ Sa‘lebî’nin mukaddimesindeki analitik yaklaşımı, onun tefsir tarihini ve tefsir yöntemlerini derinlemesine anladığını göstermektedir.

Sa‘lebî tefsirin mukaddimesinde yararlandığı 100 civarında kaynaktan ve bu kaynakları aldığı 130’un üzerinde farklı kanalı zikretmektedir. Sa‘lebî zikrettiği bu kaynakların 43 tanesini İbn Habîb kanalıyla nakledilmektedir. Bunlara ilave olarak ‘*Musannefâtü ehli’l-‘asr*’ başlığı altında kendi dönemindeki isimlerin eserlerini de zikreden Sa‘lebî hocası İbn Habîb’in tefsirini de saymakta ve bu tefsiri birden fazla kez dinlediğini aktarmaktadır.²¹⁶

İbn Habîb kanalıyla aktarılan kaynakları incelediğimizde Sa‘lebî İbn Habîb’ten aldığı kaynakların 23 tanesini *tahdîs* lafzıyla, 14 tanesini *ihbâr* lafzıyla, 6 tanesini *semâ’* lafzıyla ve bir tanesini *kıraat* lafzıyla aktarmaktadır.

Sa‘lebî’nin sadece İbn Habîb kanalıyla aktardığı kaynaklar kendi tefsiriyle birlikte 27 tanedir. Sa‘lebî geriye kalan 17 tefsir kaynağının farklı isnadları/tarikleri mevcuttur. Sa‘lebî’nin sadece İbn Habîb kanalıyla aktardığı kaynakları şu şekildedir: Tefsîru ‘İkrime (ö. 105/723), Tefsîrû’l-Kelbî’nin (ö. 146/763) Hayyan/Hibbân tariki, Tefsîru Mücâhid’in (ö. 103/721) İbn Cureyc tariki, Tefsîru Mücâhid (ö. 103/721)- Leys tariki, Tefsîrû’d-Dahhâk’ın (ö. 105/723)- ‘Ubeyd tariki, Tefsîrû’d-Dahhâk’ın (ö. 105/723)- Ebû Ravk tariki, Tefsîrû’d-Dahhâk’ın (ö. 105/723)-Tarîku Cuveybir Tariki (*e’l-kitabu’l-kebîru’l-mebsût*), Tefsîru Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Tefsîru Atâ el-Hurâsânî (ö. 155/772) ‘*an Ebîhi*, Tefsîrû’l-Hasen (el-Basrî) (ö. 110/728), Tefsîru Katâde’nin (ö. 117/735) Ma’mer tariki, Tefsîru Ebi’l-Âliye (ö. 90/709) ve Rabî‘ (ö. 140/757), Tefsîrû’l-Kurazî (ö. 118/736), Tefsîru Mukâtil b. Suleymân’ın (ö. 150/767) et-Tağlibî tariki, Tefsîru Mukâtil b. Suleymân’ın (ö. 150/767) Ebû ‘İşme tariki, Tefsîrû’s-Sûddî (127/745), Tefsîrû’l-Esamm, Tefsîru Ebi’l-Kasım b. Habîb (406/1015, Kitâbü’n-Nezâyir (İbni Vâkıd), Me‘âni’l-Kisâ’i (ö. 189/805), Kitâbü’n-nazm, Kitâbü’l-mecâz, Garîbu’l-Ahfeş (215/830), Garîbu’n-Nadr b. Sumeyl, Garîbu’l-Müverric, Kırâ’atu Ebî Mu‘âz (ö. 211/826). (bk. Tablo 1)

Sa‘lebî Müşkilü Kutrub (206/82) aldığı isnadda İbn Habîb’ten 391 yılında bu eseri dinlediğini aktarmaktadır.

Tablo 1: Sa‘lebî’nin tefsirinde hocası İbn Habîb aracılığıyla aktardığı toplam 44 kaynak

-	Tefsirin ismi	Kaynakla ilgili Sa‘lebî’nin Zikrettiği İsnad Sayısı	Tarık	Rivayet Lafzı	Hocası	İfade (Varsa)
---	---------------	---	-------	---------------	--------	---------------

²¹⁵ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/13-14.

²¹⁶ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/138.

İbn Abbâs	<i>Tefsîrü'l-Vâlibî (Alî b. Ebî Talha) (143/760)</i>	3		Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed	-
	<i>Tefsîrü'l-Ayfi (111/729)</i>	2		Ahbaranâ	el-İmam Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen b. Habîb	<i>bi-kara'atîhi 'aleyye</i>
	<i>Tefsîru 'Ikrim (105/723)</i>	1		Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Huseyn en-Nisâbûrî	<i>lafzan</i>
	<i>Tefsîrü'l-Kelbî (146/763)</i>	5	Tarîku Muhammed b. el -Fudayl	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer	-
	<i>Tefsîrü'l-Kelbî (146/763)</i>	5	Tarîku Muhammed b. el -Fudayl	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Habîbî	-
	<i>Tefsîrü'l-Kelbî (146/763)</i>	5	Tarîku Yusuf b. Bilal	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer	-
	<i>Tefsîrü'l-Kelbî (146/763)</i>	5	Tarîku Hayyan / Hibbân	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb el-müfessir	<i>lafzan</i>
-	<i>Tefsîru Mücâhid (103/721)</i>	4	Tarîku İbn Ebi Necîh	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed el-Habîbî	<i>lafzan</i>
-	<i>Tefsîru Mücâhid (103/721)</i>	4	Tarîku İbn Cureyc	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım b. Ebi Bekr el-Mukettib	-
-	<i>Tefsîru Mücâhid (103/721)</i>	4	Tarîku Leys	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer	-
-	<i>Tefsîrü'd-Dahhâk (105/723)</i>	5	Tarîku Cuveybir ve huve'l-kitabu'l-kebiru'l-mesbût	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. El-Hasen el-müfessir	<i>kırâaten 'aleyhi</i>

-	<i>Teḡsîrîu 'd-Dahḡâk (105/723)</i>	5	Tarîku 'Ubeyd	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed es-Sedûsi	<i>lafzan</i>
-	<i>Teḡsîrîu 'd-Dahḡâk (105/723)</i>	5	Tarîku Ebi Ravk	Haddesenâ	el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer	-
-	<i>Teḡsîru Atâ b. Ebî Rebâh (114/732)</i>	2	-	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen en-Nisâbûrî	<i>bi-kirâatihi 'aleynâ</i>
-	<i>Teḡsîru Atâ b. Ebî Rebâh (114/732)</i>	2	-	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen en-Nisâbûrî	<i>bi-kirâatihi 'aleynâ</i>
-	<i>Teḡsîru Atâ el-Hurâsânî (155/772) 'an Ebîhi</i>	1	-	Haddesenâ	el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen	-
-	<i>Teḡsîrîu 'l-Hasen (110/728)</i>	1	-	Haddesenî	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Abdullah el-Mukettib	-
-	<i>Teḡsîru Katâde (117/735)</i>	4	Tarîku Harice	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen	-
-	<i>Teḡsîru Katâde (117/735)</i>	4	Tarîku Ma'mer	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Habîbî	-
-	<i>Teḡsîru Ebi'l-Âliye (90/709) ve'r-Rabî' (140/757)</i>	1	-	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen el-Müfessir	-
-	<i>Teḡsîrîu 'l-Kurazî (118/736)</i>	1	-	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb	-
-	<i>Teḡsîru Mukâtil b. Hayyân (150/767)</i>	3	-	Haddesenâ	el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer	<i>lafzan</i>

-	<i>Tefsîru Mukâtil b. Suleymân (150/767)</i>	3	Tarîku't-Taglibi	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsim el-Habîbî	<i>lafzan</i>
-	<i>Tefsîru Mukâtil b. Suleymân (150/767)</i>	3	Tarîku Ebi 'Isme	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsim el-Habîbî	<i>lafzan</i>
-	<i>Tefsîrû's-Süddî (127/745)</i>	1	-	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsim el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen el-Edîb	-
-	<i>Tefsîru Zeyd b. Eslem (136/753)</i>	1	-	Ahbaranâ	el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen	<i>kırâaten 'aleyhi</i>
-	<i>Tefsîrû'l-'Asamm</i>	1	-	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsim el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer en-Neysâbûrî	<i>lafzan</i>
Musannefâtü ehli'l-'asr	<i>Tefsîru Ebi'l-Kasim b. Habîb (406/1015)</i>	1	-	Sami'nâhu min...	-hu	<i>ğayra merratin.</i>
-	<i>Kitâbü'n-Nezâyir (li'bni Vâkîd)</i>	1	-	Ahbaranâ	el-Ustâd Ebü'l-Kâsim el-Huseyn b. Muhammed b. Habîb	-
Kütübü'l-Me'ânî	<i>Me 'ânî'l-Ferrâ' (207/822)</i>	3	-	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsim el-Hasen b. Muhammed el-Müfessir	<i>kâlû</i>
	<i>Me 'ânî'l-Kisâ'i (189/805)</i>	1	-	Semi'tü	Ebâ'l-Kâsim el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen el-Müfessir	<i>yekûlu</i>
	<i>Me 'ânî Ebi 'Ubeyd (224/839)</i>	2	-	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsim el-Habîbî	<i>bi kırâ'atihi aleynâ kâlâ</i>
	<i>Me 'ânî'z-Zeccâc (311/923)</i>	2	-	Semi'tü	Ebâ'l-Kâsim el-Hasen b. Muhammed b. Ca fer en-Neysâbûrî	<i>yekûlu</i>

	<i>Kitâbü'n-nazm</i>		-	Kara'ahû aleynâ	Ebü'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed b. Habîb	<i>bi-lafzihi</i>
Kütübü'l-ğarîb ve'l-müşkilât	<i>Kitâbü'l-mecâz</i>	1	-	Semi'tü	Eba'l-Kasım el-Hasen b. Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Sedûsî	<i>yekûlu</i>
	<i>Garîbu'l-Ahfeş (215/830)</i>	1	-	Semi'tü	el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer	<i>yekûlu</i>
	<i>Garîbu'n-Nadr b. Sumeyl</i>	1	-	Haddesenî	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed es-Sedûsî	-
	<i>Garîbu'l-Muverric</i>	1	-	Haddesenî	Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Müeddeb	-
	<i>Garîbu'l-Kuteybî (276/889)</i>	2	-	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb	<i>lafzan ve kıraâten aleyhi</i>
	<i>Müşkilü Kutrub (206/82)</i>	1	-	Ahbaranâ	el-Ustad Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed el-Müfessir	<i>bi-kırâ'ati aleyhi fî şuhûri senete ihdâ ve tis'ine ve selâsu mie fe-akarra bihi</i>
	<i>Müşkilü'l-Kuteybî (276/889)</i>	2	-	Ahbaranî	Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Muktib	<i>ğayra merratin</i>
Kıraât	<i>Kırâ'atu Ebî 'Ubeyd (224/839)</i>	4	-	Ahbaranâ/ Enbeenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen en-Neysâbüfî	<i>lafzan</i>
	<i>Kırâ'atu Ebî Hâtım (250/864)</i>	3	-	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb	<i>lafzan</i>
	<i>Kırâ'atu Ebî Mu'âz (211/826)</i>	1	-	Semi'tü	Eba'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed es-Sedûsî	-

Yukarıdaki tablodan hareketle Sa'lebî'nin mukaddimede zikretmiş olduğu kitabî kaynaklarını aldığı isnadların yaklaşık 1/3'ünü hocası İbn Habîb aracılığıyla almaktadır. Erken dönemde birçok kişiye nispet edilen müstakil tefsir çalışmalarının yanında önemli sayıda me'ânî, garîb ve müşkil kitabını da

İbn Habîb'ten nakletmiştir. Ayrıca az da olsa kıraat kitaplarını da aktarmıştır. Buradaki bilgilerden İbn Habîb'in tefsirciliğinde ilk döneme ait tefsir kitaplarının yanında me'ânînin, garib ve müşkil lafızların kısacası Arap dilinin önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz.

1.4.3. *el-Keşf ve'l-Beyân*'da Sa'lebî'nin İbn Habîb Kanalıyla Aktardığı Rivayetler

1.4.3.1. İsnadın Satır Aralarının İncelenmesi

İsnad bilgisi, rivayetlerle uğraşanlar için elzemdir. Bir rivayetin senedinde bulunan ravilere ait zaman, mekân vb. kayıtlar, ravilerin naklederken kullandığı lafızlar, ravilere ve raviler arasındaki ilişkilere dair önemli bilgileri ihtiva etmektedir. İsnadla meşgul olmak çoğunlukla ravi isimlerinin ve rivayetin keyfiyetine binaen kullandığı lafızların mevcut olduğu ve sürekli tekrar eden kalıplar sebebiyle ilk bakışta cazip görünmeyen bir iştir. Ancak bunun raviler arasındaki ilişkilere, bilinmeyen bir kitaba, ilim tarihine ve ravilerinin hayatına dair önemli bilgilere de bu isnadlar aracılığıyla ulaşılabilceğini bilmek araştırmacıları isnadla uğraşmaya sevk etmektedir. Bin yıl önce bir ravinin sıradan bir şekilde koymuş olduğu kayıt doğru bir şekilde okunduğunda konunun uzmanı nazarında önem taşımaktadır. Ancak bu tür bir bilgileri kullanmak ve ne anlama geldiğini belirleyebilmek emek istemektedir. Biz de bu başlık altında Sa'lebî'nin İbn Habîb kanalıyla aktardığı nakillerin isnadlarına eğilmek istiyoruz.

Sa'lebî tefsiri boyunca yaptığımız taramalarda Sa'lebî'nin hocası İbn Habîb'in ismini zikrederek naklettiği tefsir rivayetleri ve tefsir etme gayesiyle aktardığı rivayetler/kaviller tefsirin mukaddimesi hariç 250'den fazladır. Buradaki yaklaşık ifadesi üstünkörü bir incelemeyi değil bir ihtiyat payını ifade etmektedir. Sa'lebî'nin İbn Habîb kanalıyla aktarmış olduğu rivayetlerin isnadlarıyla ilgili olarak şunlar söylenebilir:

Sa'lebî hocası İbn Habîb'ten naklettiklerini hangi keyfiyette aldığına dair bilgiler içeren lafızların yanında zaman zaman rivayeti nerede aldığıyla ilgili kayıtlar da düşmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Habîb'ten yaptığı nakillerde verdiği tarihler üç yılda toplanmaktadır. Bu yıllar hicri 386, 388 ve 391 yıllarıdır.²¹⁷ Sa'lebî bu yerlerin bazısında ay hatta gün bilgisini de kaydetmiştir. İbn Habîb'le ilgili kayıtların yanında Sa'lebî az da olsa rivayetin diğer tabakalarındaki ravilerle ilgili kayıtlara da yer vermiştir. Bunlardan birisi hicri 288 yılı²¹⁸ iken bir diğeri ve bizim için daha önemli olan hicri 337 yılıyla ilgili kayıttır.²¹⁹ Bu kayıt bize İbn Habîb'in hicri 337 yılında Ebû Ca'fer Muhammed b. Sâlih b. Hânî'den

²¹⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 15/241, 15/391, 18/427, 19/334, 19/403, 21/523, 23/363, 24/458, 30/182, 30/361.

²¹⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 19/341.

²¹⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 24/350.

rivayet dinlediğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Sa‘lebî’nin kayıtları İbn Habîb’i hayatıyla da ilgili fikir vermektedir. Hicri 386-391 yılları arasında İbn Habîb’in yoğun bir şekilde tedris faaliyetlerinde bulunduğunu anlıyoruz. Nitekim Sehmî’nin aktardığı kayıttan İbn Habîb’in Dıhistan Ribatı’na giderken uğradığı Cürcan’da da ders okuttuğunu biliyoruz.²²⁰ Bu tedris faaliyetlerinin hayatı boyunca da yoğun bir şekilde devam etmiş olması da muhtemeldir.

İbn Habîb’in ilmi amaçlı seyahatlerine dair kayıtlar da Sa‘lebî’nin tefsirinde hocasından nakletmiş olduğu rivayetlerde tespit ettik. İbn Habîb’in seyahatlerine dair tabakât ve tarih kitaplarında Sehmî’nin aktardığı kayıt istisna tutulursa herhangi bir bilginin olmadığından bahsetmiştik. Sa‘lebî İbn Habîb’ten aktardığı rivayetlerin isnadlarında İbn Habîb’ten dinlediği bu rivayetlerin hangi keyfiyette aldığını kaydetmiştir. Zaman zaman tarih ve mekân bilgisine de isnadta yer vermiştir. Hatta bazen Bundan da öte İbn Habîb’in de Sa‘lebî’ye aktardığı rivayetleri nerede, nasıl aldığına dair isnadın satır aralarında kayıtlar aktarmıştır. Buna örnek olarak İbn Habîb’in Serahs’ta²²¹ Merv’de²²² ve Tus’ta²²³ hocalarından nakilde bulunduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlardan hareketle bahsi geçen bölgelere ilim tahsili veya tedrisi gayesiyle seyahatler (rîhle) yaptığı söylenebilir.

Bu isnadlar aracılığıyla edindiğimiz bir diğer bilgi İbn Habîb’in babası ve dedesinin ilmî yönlerinin bulunduğuudur. Hayatını ele aldığımız bölümde İbn Habîb’in hayatıyla ilgili bilgilerin çok az olduğundan bahsetmiştik. Ne doğum tarihine ne ailesine ne de tahsil hayatına dair bilgilere bibliyografik kayıtlarda rastlayamadık. Sa‘lebî’nin tefsirinde hocasından nakletmiş olduğu rivayetleri incelediğimiz de İbn Habîb’in hem babasından hem dedesinden rivayet naklettiğine rastladık. Bu kayıtlarda İbn Habîb’in sadece babasının (dedesi olmadan) bulunduğu isnad sayısı 10;²²⁴ babası ve dedesinin beraber aynı isnadda olduğu isnad sayısı 3²²⁵ ve İbn Habîb’in sadece dedesinin (dedesinin kitabında bulunduğu /vicâde yoluyla aldığı) bulunduğu isnad sayısı 2’dir.²²⁶ Buradan hareketle babası ve dedesinin de ilim ehlinde olduğu söylenebilir. Ayrıca İbn Habîb’in dedesinin (el-Hasen b. Ca‘fer) bir kitabının bulunduğunu ve İbn Habîb’in (torun) bu kitaptan rivayet naklettiğini söylemektedir. Bu da bize dedesi İbn Habîb’e ait bir kitabın olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

²²⁰ Sehmî, *Târîhu Cürcan*, 190.

²²¹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/63 ve 85. sayfalar.

²²² Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/304 ve 306. sayfalar.

²²³ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/155.

²²⁴ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/387, 12/330, 13/98, 14/486, 17/538, 20/68, 20/244, 23/184, 29/15, 29/16.

²²⁵ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 3/242, 10/242, 13/499.

²²⁶ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 7/43, 8/89.

Salebi tefsirinin mukaddimesinde ve tefsirinde hocasını isminin geçtiği bazı yerlerde ismini takiben ‘rahimehullah’ ya da ‘rahmetullahi aleyhi’ gibi ifadelerle anar.²²⁷ Sa‘lebî’nin İbn Habîb’ten bu şekilde bahsetmesi onun bu tefsiri (en azından bir kısmını) İbn Habîb’in vefatından sonraki bir tarihte telif ettiğini söyleyebiliriz. Bu Tefsirin mukaddimesinde yer alan kayıtlarda da tefsirin hicri 408’den sonra yazıldığına işaret etmektedir.²²⁸ Bunlar dışında İbn Habîb’in Kerrâmî bir hocadan (Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Dellûyeh el-Kantarî) ders aldığı²²⁹ Mutezilî olduğu söylenen el-Esamm’ın tefsirini aktarması²³⁰ gibi çeşitli kayıtları isnadların satır aralarında bulabildik.

1.4.3.1.1. Rivayetlerin Tasnifi

Bu bölümde Sa‘lebî’nin İbn Habîb kanalıyla aktardığı rivayetleri ve tefsir bağlamında zikrettiği kavilleri tasnife tabi tutacağız. Bu bölümde yapacağımız tasnifte Sa‘lebî’nin tefsirinde İbn Habîb aracılığıyla aktarmış olduğu rivayetleri İbn Habîb’in tefsirciliğinin yönlerini biraz daha belirginleştirebilmek için 1) esbâb-ı nüzûle ilgili rivayetler, 2) Mekki-Medenî ile ilgili rivayetler, 3) Fezâil rivayetleri 4) israiliyyatla ilgili rivayetler 5) müphem lafızlarla ilgili rivayetler 6) fikhî içerikli rivayetler 7) sûfî/işâri içerikli rivayetler 8) şiirle istişhad içeren rivayetler şeklinde kategorilere ayıracağız. Ancak bir yüksek lisans tezinin sınırlarını aşacağı için tefsirden 250’nin üzerinde çıkardığımız rivayetlerden her bir başlık için temsil gücü yüksek örnekler (2-3 örnek) üzerinden İbn Habîb’in tefsirciliğini incelemek istiyoruz.

1.4.3.1.1.1. Esbâb-ı Nüzûl ile İlgili Rivayetler

Risalet döneminde ayetlerin nüzulüne sebep olan olaylara ya da duruma başka bir deyişle bağlama dair bilgiler hem sahabenin hem de sonraki dönemde önem verilen bir konu olmuştur. Vahyin arka planına dair önemli bilgileri ihtiva eden sebep-i nüzûl bilgileri erken dönemden itibaren birçok alimin ilgisine mazhar olan bu türden rivayetleri İbn Habîb’te nakletmiştir. Hatta o *Kitâbü’t-tenbîh ‘alâ fazl-i ‘ulûmi’l-Kur’ân* isimli eserinde de nüzul bilgisini önemine binaen en şerefli ilimlerden görmektedir²³¹. Sa‘lebî’nin tefsirinde hocası İbn Habîb’ten surenin/ayetin sebep-i nüzulü bağlamında nakletmiş olduğu iki örnek ile iktifa etmek istiyoruz.

Âl-i İmrân Suresinin sebep-i nüzulüne dair şu rivayet nakledilmiştir:

²²⁷ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/58, 15/241, 15/391, 21/523, 23/363.

²²⁸ Tefsirinin kaynaklarından ‘İkrime’nin tefsirini dinlediği tarihi hicri 408 şeklinde kaydetmektedir bk. Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/28.

²²⁹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/53;3 numaralı dipnot.

²³⁰ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsîri’l-Kur’ân*, 2/130.

²³¹ el-Versân, “et-Tenzîl ve Tertîbuhû li-Ebi’l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbüri (ö. 406 h.)”, 622.

İsnat:

(Sa‘lebî) → el-Hasen b. Muhammed b. Ca‘fer en-Nîsâbûrî → Ahmed b. Muhammed b. Mansûr → Ahmed b. İshak b. İbrahim → Hasan b. Muhammed b. Mûsâ → Ammar b. el-Hasen → Abdullah b. Ebî Ca‘fer er-Râzî → Babası → Rebî b. Enes.

Metin:

Bu ayetler Necrân heyeti hakkında nazil oldu. On dördü eşrafından olan altmış kişilik (bir heyet) Peygamber’imiz (s.a.v)’e geldiler. Bu on dört kişilik gruptan da üç kişi onların temsilcileriydi. Her türlü konuda fikrine danışılan ve görüşüne göre hareket edilen kabilenin emiri, Abdülmesîh ismiyle bilinen el-Â‘kib; es-Seyyid (onların başkanı) ve seyahatlerinin idarecisi olan el-Eyhem ve dini liderleri ve medreselerinin hocaları olan Ebû Hârise b. ‘Alkame. (Zikredilen bu son kişi) kavmi arasında saygın bir kişiydi ve dinlerine ve kitaplarına dair bilgisinden ötürü otorite olmuş bundan dolayı da Rum krallarının hediyeler (mal) verdiği ve ilmi ve gayreti için ona kiliseler inşa ettirdiği bir kişiydi.

Resulullah (s.a.v)'e geldiler, ikinci vakti mescide girerlerken üzerlerinde beyaz kumaştan cübbe ve başlıklar vardı. Ashaptan onları gören kimseler: 'Onlar gibi bir heyet görmedik' dediler. Namaz vakti geldiğinde Mescid-i Nebevî’de doğuya dönerek namaz kılmak istediklerine müdahale etmek isteyen sahabeye Resulullah (s.a.v) müsaade etmedi ve onlar da namazlarını kıldılar.

Resulullah (s.a.v), es-Seyyid ve el-‘Âkib’ ile görüşmesinde Resulullah (s.a.v) onlardan İslam'a girmelerini istedi. Onlar ise biz senden önce Müslüman olduk dediler. Bunun üzerine Resulullah (s.a.v) onlara ‘yalan söylüyorsunuz. Allah'a çocuk isnad etmeniz, haça tapmanız ve domuz etini yemeniz sizi İslam’a girmekten alıkoyuyor.' dedi. Onlar cevaben: 'Eğer Allah'ın çocuğu değilse o kimin çocuğudur?' dediler. Hepsı birlikte İsa (a.s)'a dair tartışmaya başlar. Peygamber Efendimiz (s.a.v) onlara: siz bilmez misiniz ki bir çocuk sadece babasına benzer?' dedi. Onlar da: 'evet, biliyoruz.' dediler. Peygamber Efendimiz (s.a.v): ve siz bilmez misiniz ki Rabbimiz’in Hayy olduğunu ve ölmeyeceğini; İsa’nın da yok olmaya mahkûm olduğunu?' dedi. Onlar: evet, biliyoruz dediler. Peygamber Efendimiz (s.a.v): 'Siz bilmez misiniz ki Rabbimiz her şeye hakimdir, her şeyi korur ve gözetir, rızıklandırır? deyince onlar: 'Evet, biliyoruz.' dediler. Peygamber Efendimiz (s.a.v): 'Peki İsa bunların hangi birine sahiptir?' dediğinde onlar hiçbirine sahip değildir dediler. Peygamber Efendimiz (s.a.v): 'Siz bilmez misiniz ki Allah için yerde ve gökte hiçbir şey gizli değildir?' dedi. Onlar: 'Evet, biliyoruz.' dediler. Peygamber Efendimiz (s.a.v): 'Peki İsa bildiğinin dışında başka bir şey biliyor mu?' dedi. Onlar: 'Hayır.' dediler. Peygamber Efendimiz (s.a.v): 'Peki Rabbimiz, İsa'yı (ana) rahminde yemez, içmez ve konuşmazken dilediği gibi biçimlendirmede mi?' dedi. Onlar: evet dediler. Peygamber Efendimiz (s.a.v): 'Siz bilmez misiniz ki annesi İsa'yı normal bir kadının çocuğuna hamile olduğu gibi onu taşıdı ve normal bir kadının çocuğunu doğurduğu gibi doğurdu, sonra küçük bir bebek gibi yedi, içti ve konuştu?' dedi. Onlar: 'Evet,

biliyoruz.' dediler. Peygamber Efendimiz (s.a.v): 'Peki öyleyse sizin iddia ettiğiniz nasıl doğru olabilir?' dedi. Susup kaldılar. Allah (c.c), onlar hakkında Ali İmran Suresi'nin başından seksen civarında ayete kadar indirdi.²³²

Bu rivayet Âl-i 'İmrân Suresi'nin baş tarafındaki 80 civarındaki ayetin bu olayın üzerine indirildiği aktarılmaktadır. Necrân heyetinin Medine'ye geldiklerinde yaşanan olayları ve tartışılan meseleleri içermektedir.

Bir diğer örnekte ise Ra'd Suresi 3 ayet ve devamıyla ilgili ayetin nüzul sebebi olarak şu rivayete aktarılmaktadır.

İsnat:

(Sa'lebî) → Ebu'l-Kasım Hasan b. Muhammed b. Hüseyin b. Cafer → Ebu Cafer Muhammed b. Ahmed b. Said er-Razi ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Dellûyeh el-Kantârî → Ebu'l-Fadl Abbas b. Hamza → Abdurrahim b. Abdullah eş-Şamî ve Mu'âz b. İsa es-Sa'dî → Muhammed b. Mervan → Kelbi → Ebu Salih → İbn Abbas.

Metin:

İbn Abbas: Her ikisi de 'Âmirî olan 'Âmîr b. Tufeyl ve Erbed b. Rebî'a Resulullah (s.a.v)'ı görüşmek üzere yola koyuldular. O sırada da Peygamberimiz mescitte sahabeden bazılarıyla oturuyordu. Mescide girdiklerinde 'Âmîr'in cemalinin güzelliği sebebiyle insanların ilgisini çekti. Cemaliyle bilinen 'Âmîr tek gözlü idi. Resulullah (s.a.v)'in ashabından biri: "Ey Allah'ın Resülü, 'Âmîr b. Tufeyl sana doğru geliyor." dedi. Resulullah (s.a.v): "Bırak onu, Allah onun hakkında hayır dilediyse hidayete erdirecektir." dedi.

'Âmîr, Resulullah (s.a.v)'in yanına gelerek Resulullah (s.a.v) ile konuşmaya başladı. Ey Muhammed! Eğer Müslüman olursam benim ne kârım olacak/bana ne vereceksin?" dedi. Resulullah (s.a.v): Müslümanların sahip olduğu şeylere sahip olacak ve sorumluluklarından sen de mesul olacaksın dedi. 'Âmîr: "Beni senden sonra lider yapacak mısın?" dedi. Resulullah (s.a.v): "Bu benim elimde olan bir şey değil ki, Allah'a bilir. Onu dilediğine verir. dedi. 'Âmîr: "Beni yünlü örtülerin kendini ise serilmiş halıların üzerinde mi oturtacaksın? dedi. Resulullah (s.a.v): "Hayır." dedi. 'Âmîr: " O halde bana ne vereceksin?" dedi. Resulullah (s.a.v): "Sana atlarınızı bindirip savaşıcağınız savaş aletleri vereceğim." dedi. 'Âmîr: "Zaten ben de değil mi bunlar? Dedikten sonra gel biraz konuşalım diyerek Resulullah'ı (s.a.v) daha önce Erbed b. Rebî'a'ya salık verdiği üzere arkasından dolaşarak kılıçla öldürmesi için kaldırmak istedi. 'Âmîr Resulullah (s.a.v) ile tartışmaya başladı ve Erbed Resulullah (s.a.v)'in arkasına

²³² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 8/17-19.

geçerek kılıcını çekti. Ancak bir karış kadarını çekebilmişti. Allah onu kılıcını çekmekten menetti ve kılıç çekmesine izin vermedi. ‘Âmîr, Erbed'e işaret ederken Resulullah (s.a.v) Erbed'in yaptığını gördü ve Allahım! Onları dilediğin şekilde cezalandır diye dua etti. Allah, Erbed'i şiddetli bir fırtınanın olduğu bir günde yıldırım ile yaktı. ‘Âmîr ise kaçarak: Ey Muhammed, Rabbine dua ettin ve Erbed'i öldürdü. Vallahi, sana karşı kesif kesif atlar ve savaşçılar göndereceğim!" dedi. Resulullah (s.a.v): "Allah sana mâni olacaktır. Yani Evs ve Hazrec'le. Bunun ardından ‘Âmîr, Selûlî bir kadının evine sığındı ve şöyle söylemeye başladı:²³³ (‘Âmîr'in inşad ettiği uzun şiirlere yer vermektedir.)

Sa'lebî hocası İbn Habîb'ten aktardığı rivayetlerde Ra'd Suresi 11 ve 13. ayetlerin sebab-i nüzulünün ‘Âmîr b. Tufeyl ve Erbed b. Rebî'a Hz. Peygamber'le yaşadıkları olayların olduğunu ifade etmektedir.

1.4.3.1.1.2. Mekkî-Medenî ile İlgili Rivayetler

Bu konuda İbn Habîb'in *Kitâbü't-tenbîh 'alâ fazl-i 'ulûmi'l-Kur'ân* en temel konularından biri olarak müellif tarafından sunulmakta ve farklı başlıklar altında her bir surenin tertibini çalışmasında vermektedir.²³⁴ el-Keşf ve'l-beyân da Mekkî Medenî ile ilgili iki örnekle vermek istiyoruz.

Mekke'de ilk nazil olan sureyle ilgili olarak aktarılan şu rivayete yer verilmektedir:

İsnad:

(Sa'lebî)→ Hasan b. Cafer→ Muhammed b. Mahmud→ Ebu Lubâbe Muhammed b. el-Mehdî→ Babası→ Sadaka b. Abdurrahman→ Ravh b. el-Kâsım→ Ebu İshak→ Amr b. Şurahbîl.

Metin:

Kur'an'dan ilk nazil olan "*Elhamdülillahi Rabbi'l-âlemin*"dir. Peygamberimiz (s.a.v.) Hz. Hatice'ye gizlice, "Bana bir şeyin musallat olduğundan korkuyorum dedi. Hz. Hatice de 'neyin var?' diye sordu. Peygamberimiz (s.a.v.) tek başıma kaldığımda, bir ses duyuyorum ve korkup kaçıyorum diye cevapladı. Bunun üzerine Ebubekir (r.a.), Peygamberimizi Varaka b. Nevfel'e götürdü. Varaka da Peygamberimize (s.a.v.): O geldiğinde ona karşı sabırlı olup sebat göster dedi. O sırada Cebrail (a.s.) Peygamberimize (s.a.v.) geldi ve de ki: '*Bismillahirrahmanirrahim Elhamdülillahi rabbil'alemin*' dedi.²³⁵

Yine bu konu ile ilgili şu rivayete yer vermektedir:

İsnad:

²³³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 15/241-246.

²³⁴ el-Versân, "et-Tenzîl ve Tertibuhû li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbü'rî (ö. 406 h.)", 622-626.

²³⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/258-259.

(Sa'lebî)→ Ebu'l-Kasım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen→ Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub→ Ebu Yezid Hâtım b. Mahbûb es-Sâmî→ Abdulcebbâr b. el-Alâ→Süfyan→ Mansur→ Mücâhid.

Metin:

Fatiha suresi Medine'de nazil olmuştur.²³⁶

Bu iki rivayette de Sa'lebî İbn Habîb aracılığıyla aktardığı rivayetlerle Fatiha Suresi'nin Mekke'de ve Medine'de nazil olduğuyla ilgili rivayetler aktarmaktadır. *Kitâbü't-tenbîh 'alâ fazl-i 'ulûmi'l-Kur'ân* da da Fatiha Suresinin nüzulüne dair ihtilaf olduğunu aktarmaktadır.²³⁷

1.4.3.1.1.3. Fezâil Rivayetleri

Sa'lebî'nin eleştirildiği ancak bir taraftan da halefleri tarafından takip edilen bir özelliği de sure ve ayetlerin faziletlerine dair aktardığı rivayetleri tefsirinde İbn Habîb aracılığıyla da nakletmiştir.

Fatiha Suresinin fazileti bağlamında Hasan Basrî'den naklettiği örnek şu şekildedir.

İsnat:

(Sa'lebî)→ el-Hasen b. Muhammed b. Cafer→ Ebu Cafer Muhammed b. Salih b. Hani→ Hüseyin b. el-Fadl→ Affan b. Müslim es-Saffar→ Rebî' b. Sabîh/Subeyh→Hasan (el-Basrî)

Metin:

Allah (c.c.), gökyüzünden yüz dört kitap indirdi. Bu kitapların bilgilerini ise onlardan dördüne yerleştirdi. (Bunlar) Tevrat, İncil, Zebur ve Furkan. Ardından bu dört kitabın bilgilerini de Furkan'a yerleştirdi. Sonra Furkan'ın bilgilerini 'el-Mufasssal'a, 'el-Mufasssal'ın bilgilerini de Fatiha suresine yerleştirdi. Her kim Fatiha'nın tefsirini öğrenirse, Allahu Teala'nın indirmiş olduğu tüm kitapların tefsirini öğrenmiş; her kim Fatiha'yı okursa (kıraat), Tevrat, İncil, Zebur ve Furkan'ı okumuş gibi olur.²³⁸

Fatiha Suresinin tefsirine başlamadan surenin faziletine dair aktarmış olduğu bu rivayete göre Fatiha suresi bir anlamda vahyin özeti olarak takdim edilmiştir.

Bir diğer örnekte Fatiha Suresi'nin ilk ayeti bismelenin faziletine dair şöyle bir rivayet aktarmaktadır:

İsnat:

²³⁶ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/261.

²³⁷ el-Versân, "et-Tenzîl ve Tertibuhû li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî (ö. 406 h.)", 629-630.

²³⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/268-269.

(Sa'lebî)→ Ebu'l-Kasım el-Hasen bin Muhammed→ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed b. Yezid en-Nesevî→ Ebu Abdullah Ebu Bekir el-Verrâk'ın damadı→ Ebu Bekir Muhammed b. Ömer el-Verrâk

Metin:

'Bismillah' cennet bahçelerinden bir bahçedir ve her harfinin ayrı bir anlamı vardır:

B (harfî) altı vecihtir:

Bârî': arştan serâya kadar her şeyi yaratan, beyanı: {هو الله الخالق البارئ المصور} (59/24); Basîr: arştan serâya kadar her şeyi görür, beyanı: {إنه بكل شيء بصير} (67/14); Bâsit: arştan serâya kadar her şeyi rızıklandırır, beyanı: {الله ييسط الرزق لمن يشاء ويقدر} (3/102); Bâkî: arştan serâya kadar her şey yok olurken baki kalan O'dur, beyanı: {ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام} (55/26-27); Bâis: arştan serâya kadar her şeyi öldükten{ } sonra diriltecek, beyanı: {وأن الله يبعث من في القبور} (36/69); Bâr(in): arştan serâya kadar müminleri karşı merhametlidir, beyanı: {إنه هو البر الرحيم} (23/116).

S (harfî) beş vecihtir:

Semî': arştan serâya kadar her şeyi işitir, beyanı: {أم يحسبون أنا لا نسمع سرهم ونجواهم} (43/80); Seyyid: arştan serâya kadar her şeyi yönetir, beyanı: {الله الصمد} (112/2); Serî'u'l-hisâb: arştan serâya kadar her şeyin hesabını hızlıca gören, beyanı: {والله سريع الحساب} (59/11); Selâm: arştan serâya kadar her şeyi karanlıktan kurtarır, beyanı: {السلام المؤمن} (59/23); Sâtir: arştan serâya kadar kullarının günahlarını örter, beyanı: {غافر الذنب وقابل التوب} (42/25).

M (harfî) on iki vecihtir:

Melik: arştan serâya kadar her şey onundur, beyanı: {الملك القدوس} (59/23); Mâlik: arştan serâya kadar her şeyi o yarattı, beyanı: {قل اللهم مالك الملك} (3/26); Lütfu arştan serâya kadar her şeyi o lütfeder, beyanı: {بل الله يمن عليكم} (2/202); Azametli arştan serâya kadar her şeyi o yarattı, beyanı: {ذو العرش} (85/15); Mü'min: arştan serâya kadar her şeyi o güven verir, beyanı: {وآمنهم من خوف} (33/23);

Müheymîn: serâyâ kadar her şeyi o gözetir, beyanı: {المؤمن المهيمن} (23/88); Muktedir: arştan serâyâ kadar her şeyi o gücü yeten, beyanı: {في مقعد صدق عند مليك مقتدر} (52/46); Mukîr: arştan serâyâ kadar her şeyi o inkâr eder, beyanı: {وكان الله على كل شيء مقيت} (4/126); Mukrim: arştan serâyâ kadar dostlarına karşı ikramda bulunan, beyanı: {ولقد كرمنا بني آدم} (17/70); Mun'im: arştan serâyâ kadar her şeyi nimetlendirir, beyanı: {وأسبغ عليكم نعمه ظاهرة وباطنة} (31/20); Mütefaddil: arştan serâyâ kadar her şeye O lütfeder, beyanı: {إن الله لذو فضل على الناس} (4/173); Musavvir: arştan serâyâ kadar her şeyi o yarattı, beyanı: {الخالق البارئ المصور} (59/24).²³⁹

Fatiha Suresi besmelenin tefsirini yaptığı bu bölümde Sa'lebî İbn Habîb'ten besmelenin faziletine dair rivayet aktarmıştır.

1.4.3.1.1.4. İsrailiyyâtla İlgili Rivayetler

Sa'lebî'nin tefsiri söz konusu olduğunda ona yöneltilen en önemli tenkitlerden biri de israiliyata fazlaca yer verilmesidir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere bu rivayetlerden bazılarını İbn Habîb kanalıyla tefsirinde yer vermektedir.

Hûd Suresi 40. Ayet bağlamında Sa'lebî şu rivayeti nakletmektedir:

İsnad:

(Sa'lebî)→ el-Hasen b. Muhammed b. Cafer es-Sedûsî → Ebu'l-Abbâs Muhammed b. el-Hasen el-Herevî → Ricâ b. Abdullah → Malik (b. Süleyman) el-Herevî

Metin:

Yılan ve akrep Nuh (a.s.)'a 'bizi gemiye al' dediler. Nuh (a.s.) onlara cevaben 'Siz zarar, musibet ve acı sebebisiniz bu sebeple sizleri gemiye almam' dedi. Onlar da biz seni anacak herhangi bir kişiye zarar vermemeye söz veriyoruz dediler. (Kişi) bu iki hayvandan korktuğu zaman ' {سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ} ' ayetlerini okuyan kimseye onlar zarar vermezler.²⁴⁰

{إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ} {إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ} ayetlerini okuyan kimseye onlar zarar vermezler.²⁴⁰

Bir başka rivayette ise Nuh Suresi 23. ayette şu rivayeti nakletmiştir:

²³⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/284-287.

²⁴⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 14/366-367.

İsnad:

(Sa‘lebî)→ el-Hasen b. Muhammed b. Hasan el-‘Adl→ Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Malik→ Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz el-Begavî→ Muhammed b. Bekkar b. er-Reyyân→ Ebu Ma‘şer → Yezid b. Ziyad→ Muhammed b. Ka‘b.

Metin:

'Âdem (a.s)'in: Vedd, Suva‘, Yeğûs, Ya‘uk ve Nasr isimli beş oğlu vardı. Bunlar âbid kimselerdi. Onlardan biri ölünce çok üzüldüler. Şeytan onlara gelerek dedi ki: 'Size onu mescidinizin ön kısmına baktığınızda onu hatırlamanız için suretini heykel yapsam, ne dersiniz?' Onlar da: 'Namaz kıldığımız yerde bunu istemeyiz.' Şeytan bunun üzerine: 'O zaman mescidinizin arka kısmına koyun' deyince onlar 'Tamam.' dediler ve Şeytan onlara kurşun ve kalaydan heykelini yaptı. Sonra bir başkası öldü, onun da heykelini yaptı. Sonra başka birisi öldü, onun da heykelini yaptı. Sonra bir başkası öldü, onun da... bir müddet bu şekilde devam ettiler. Sonra Allah'a ibadet etmeyi bıraktılar. Şeytan onlara gelerek şöyle dedi: 'Neden hiçbir şeye ibadet etmiyorsunuz?' Onlar dediler ki: 'Kime edelim?' Şeytan cevaben: 'İşte bunlar sizin ve atalarınızın tanrıları. İşte! namaz kıldığınız yerde duruyorlar.' Onlar da Allah Teala'dan başka bu putlara ibadet ettiler. Ta ki Allah, Nuh (a.s)'ı gönderip onları Allah'a ibadete çağırana dek. Onlar dediler ki: ²⁴¹{ لَا تَذَرْنِ آلِهَتَكُمْ وَلَا تَذَرْنِ وُدَّ وَلَا سِوَاعَا وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا }

1.4.3.1.1.5. Müphem Lafızlarla İlgili Rivayetler

Müphem lafızlarla ilgili olarak Sa‘lebî'nin tefsirinde İbn Habîb'in açıklamaları yer almaktadır.

İsnat

(Sa‘lebî)→ Ebu'l-Kasım→ Ebubekir Muhammed b. el-Münzir ed-Darîr→ Ebu Muhammed ez-Zencanî→ Ebu Said ed-Darîr.

(Ebu Said ed-Darîr)'e *zebîh*'le ilgili bir soru yöneltildiğini ve bu soruya cevaben onun şu beyitleri okuduğu nakledilmiştir:

Metin

إِنَّ الذَّبِيحَ هُدَيْتَ إِسْمَاعِيلُ... نَطَقَ الْكِتَابُ بِذَاكَ وَالتَّنْزِيلُ

شَرَفَ بِهِ خَصَّ الْإِلَهُ نَبِيَّنَا... وَأَبَانَهُ التَّفْسِيرَ وَالتَّأْوِيلُ

²⁴¹ Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 27/396-397.

إِنْ كُنْتَ أُمَّتَهُ فَلَا تُنْكِرْ لَهُ... شَرْفًا بِهِ قَدْ خَصَّهُ التَّفْضِيلُ

Buna göre Sa‘lebî İbn Habîb kanalıyla aktardığı rivayette Saffât Suresi 102. Ayette kurban edilenin Hz. İsmail olduğunu göstermektedir.²⁴²

Diğer bir örnekte ise;

İsnat:

(Sa‘lebî)→ Ebu'l-Kasım el-Hasan b. Habîb.

Metin:

Bazı tefsirlerde buradaki *kâfir* kelimesinin İblis olduğunu gördüm. Çünkü o, Adem’in topraktan yaratılmış, onun ise ateşten yaratılmış olmasıyla övünmüş, böylece Âdem (a.s)'a karşı çıkmıştır. Kıyamet gününde Âdem ve onun mümin çocuklarının elde ettiği ecir ve mükafatı, rahatlık ve rahmeti gördüğünde ve kendisinin içinde bulunduğu şiddet ve azaptan dolayı Adem’in (a.s) yerinde olmayı dileyecek ve o zaman şöyle diyecektir: {يَالَيْتَنِي كُنْتُ تَرَابًا}²⁴³

Nebe’ Suresi 40. Ayetinin sonunda yer alan *kâfir* ifadesinin İblis’i ifade ettiğini ve bu sözü onun söylediğini aktarmaktadır. Sa‘lebî Hocası İbn Habîb’ten aktarmış olduğu naklin isnadında sadece İbn Habîb yer almaktadır. Tefsir külliyyatında da bu görüş sadece kendisine nispet edilmiş ya da isim zikredilmeksizin temriz sigasıyla aktarılmıştır.

Başka bir yerde ise;

İsnat:

(Sa‘lebî)→ Ebu'l-Kasım el-Habîbî → Ebû Bekir Muhammed bin Ahmed b. Ahîd el-Kattân el-Belhî.

Metin:

eş-şâhid’i haceru'l-esved, *el-meşhûd*’u ise hac olduğunu nakletmiştir.²⁴⁴

Burûc Suresi 3. Ayette yer alan *şâhid* ve *meşhûd* ifadelerine dair Sa‘lebî hocası İbn Habîb’ten aktarmıştır.

1.4.3.1.1.6. Fıkîhî İçerikli Rivayetler

İsnat:

²⁴² Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân ‘an Tefsîri'l-Kur’ân*, 22/385.

²⁴³ Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân ‘an Tefsîri'l-Kur’ân*, 28/357.

²⁴⁴ Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân ‘an Tefsîri'l-Kur’ân*, 29/151.

(Sa'lebî)→ el-Hasen b. Muhammed (İbn Habîb)→ Ebu Bekir Ahmed b. Abdurrahman el-Mervezî→ Hasan b. Ali b. Nasr et-Tûsî→ Ebû Hâtım Sehl b. Muhammed→ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Huzâ'î→ Hammâd b. Seleme→ Alî İbn Zeyd b. Cüd'ân.

Metin:

Ebâdile, *'Bismillahirrahmanirrahim'* ile kıraate başlar ve onu açıktan (cehrî) okurlardı: Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Safvân (ve Abdullah b. Mes'ud).

Fatiha Suresi'nin 1. Ayeti olan besmelenin tefsiri bağlamında namazda besmelenin açıktan (cehrî) okunmasına dair rivayeti Sa'lebî İbn Habîb aracılığıyla nakletmiştir.²⁴⁵

Başka bir rivayette ise;

İsnat:

(Sa'lebî)→ Ebu'l-Kasım b. Habîb→ Ebu Ali el-Hasan b. Ahmed el-Hayyât→ Ebu Nu'aym Abdülmelik b. Muhammed b. Adî→ Rebî' b. Süleyman→ (İmam) Şâfi'î.

Metin:

İslam'da *mut'*adan başka bir şeyin, helal olup sonra haram kılındığını, sonra tekrar helal kılınıp haram olduğunu bilmiyorum.

Sa'lebî burada İmam Şâfi'î'den İbn Habîb aracılığıyla rivayet nakletmektedir. Rivayette İmam Şâfi'î *mut'*anın hükmündeki değişikliği başka herhangi bir şeyde görmediğini aktarmaktadır. Ayrıca öte taraftan İbn Habîb'in İmam Şâfi'î'den rivayet nakletmiş olması da altı çizilmesi gereken bir diğer husustur.²⁴⁶

1.4.3.1.1.7. Sûfî/İşârî İçerikli Rivayetler

Sa'lebî tefsirinde İbn Habîb kanalıyla aktardığı rivayetlere de yer vermektedir. Bu bağlamda Şûrâ Suresi 25 ayetin tefsiri bağlamında aşağıdaki rivayeti aktarmaktadır.

İsnad:

(Sa'lebî)→ Ebu'l-Kasım el-Habîbî → Ebû Abdullah Muhammed b. 'Âd el-Bağdadî → Cüneyd

Metin:

²⁴⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 2/355-358.

²⁴⁶ Konuya dair ilk bölümün sonunda bilgi verdik.

Cüneyd'e: 'Tâib (tevbe eden) kimdir? diye sorulduğunda dedi ki: "Allah'tan başka her şeyden dönen kimsedir.

Şahû'l-Kirmânî dedi ki: 'Dünyayı terk edip, sebât gösterir ve nefesine uymazsan {ويعفو عن السيئات} ayetinde ifade ettiği şeyi elde eder ve tevbe ettiklerinde Allah onları siler.²⁴⁷

Başka bir yerde ise Haşr Suresi 9. Ayetin tefsirinde şu rivayete yer vermektedir.

İsnad:

(Sa'lebî)→ Ebul'-Kasım el-Hasen b. Muhammed en-Nisâburî → Ebû Abdullah el-Cürcânî → el-Hasen bin Aluvîy ed-Dâmâğânî.

Metin:

Ebu Yezid el-Bestâmî şöyle dedi: Beni hiç kimse etkilemedi. Belh'li bir adam bizim yanımıza hacca gelmişti. O bana 'size göre zühd ne demektir?' dedi. Ben de 'yediğimiz zaman şükreder kaybettiğimiz zaman sabrederiz' dedim. O da 'Bunu bizim Belh köpekleri de yapar' dedi. Ben 'Peki size göre ne demektir zühd?' dedim. O da 'Kaybettiğimiz zaman şükreder bulduğumuz vakit dağıtırız' dedi.²⁴⁸

1.4.3.1.1.8. Şiirle İstişad İçeren Rivayetler

İbn Habîb rivayetlerinin şiirle çokça meşgul olduğunu ve vaaz meclislerinde şiire bolca yer verdiğini bilinen²⁴⁹ Sa'lebî *el-Keşf ve'l-Beyân*'da İbn Habîb kanalıyla aktarılan şiirlere yer vermiştir. Casiye Suresi bağlamında 24 ayette geçen (وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ) ifadesine binaen bu şiiri aktardığını ifade etmektedir.

İsnad:

(Sa'lebî)→ Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasan en-Nisâbûrî → Ebû'l-Hasen (Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen) el-Kâzerî → Ebû Abdullah Muhammed b. el-Kâsım el-Cumahî → 'Anber b. Ahmed.

Metin:

(Anber b. Ahmed) Sâlim b. Abdullah b. Ömer dehre dair çokça konuşurdu. Babası Abdullah b. Ömer (r.a) onu uyararak ona 'Ey oğlum, dehri anmaktan sakın!' deyip ardından şöyle bir şiir okudu:

²⁴⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 23/367.

²⁴⁸ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 26/228.

²⁴⁹ Ebû'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb'l-Kâsım Hasan b Muhammed İbn Habîb en-Nisâbûrî, *Ukalaü'l-mecanin*. (Dârü'n-Nefâis, 1987), 384 s./7.

فما الدهر بالجائي بشيء تحبه ... ولا جالب البلوى فلا تشتم الدهرا

ولكن متى ما يبعث الله باعثا ... على معشر يجعل مياسيرهم عسرا

'Dehr sevdiğin şeyi getiren değildir... Ve bela getiren bir şey de değildir, dehre küfretme.

Ancak Allah ne zaman bir gönderici gönderirse... Bir gruba kolayını zorlaştıracak şekilde.'²⁵⁰

Bir diğer örnekte Sa'lebî İnşirah Suresi 5 ve 6. ayetlerin tefsirinde hocasından naklettiği rivayet ise şöyledir:

İsnad:

(Sa'lebî)→ el-Ḥasen bin Muhammed bin el-Hasan → Ebû Alî Muhammed bin Âmir el-Bağdadî → Abd el-Aziz b. Yahya → Amcası→ el-'Utbî

Metin:

Bir gün hüznü bir halde çölde bulunuyorken Aklıma bir beyit geldi:

أرى الموت لمن أصبح ... مغموما له أروح

Ölümü görüyorum sabahlayan kimse için... Üzgün olanın (zaten) ruhu gitmiştir.

Gece olduğunda havadan seslenen bir ses duydum:

ألا أيها المرء الذي الهم به برح ... وقد أنشد بيتا لم يزل في فكره يسبح

إذا اشتد بك العسر ففكر في ألم نشرح ... فعسر بين يسرين إذا فكرتها فافرح

'Ey üzüntüsüyle yorgun olan insan... Ve hala aklında dolaşan bir beyit okuduğun halde!

Eğer sıkıntının zorluğun artarsa (ألم نشرح) (suresini) düşün... Çünkü bir sıkıntı/zorluk iki ferahlığın arasındadır, bunu düşününce sevinirsin'

Bunun üzerine (el-'Utbî) dedi ki: bu beyitleri ezberledim ve Allah üzüntümü giderdi.'²⁵¹

Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı bağlamında rivayetlerini incelediğimiz bu bölümde İbn Habîb'in tefsirciliğinin çok yönlü olduğunu söyleyebiliriz. Kendisinin farklı ilgileri olan hocalardan aktardıkları rivayetler Sa'lebî'nin tefsirini müspet anlamda çeşitlendirdiği söylenebilir. Öte yandan mukaddimede birçok kaynağının ya da kaynak tarikinin (sayısı 27) sadece İbn Habîb kanalıyla almış olması da

²⁵⁰ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 24/42-43.

²⁵¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*, 29/542-543.

tefsirinde İbn Habîb'in tefsirdeki katkısını göstermektedir. Sa'lebî'nin İbn Habîb'in tefsirini defaatle dinlediğini aktarması da aslında İbn Habîb'in mevzubahis tefsirinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Tefsir tarihi boyunca Kur’ân-ı Kerim’i anlamaya yönelik faaliyetler farklı özellikler göstermektedir. İlk dönemleri hicri III. ve IV. asırlar itibariyle telif edilen eserler ışığında değerlendirebilmekteyiz. Bu tür tefsirlerden biri kendi zamanına kadar tefsir faaliyetlerini derleyip sonraki nesle aktarmasıyla tefsir literatüründe geniş bir şekilde yer bulan Taberî’dir ve ilk döneme dair bir bakış açısı sunmaktadır. Her tür tasnif ve değerlendirmede olduğu gibi Taberî’nin çizdiği ilk dönem portresi de aslında subjektif bazı karakteristik özellikler içermektedir; tefsirinde kendinden önceki yazılı ve sözlü literatürden aktardığı rivayetler için birtakım filtreler kullandığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Taberî’den yaklaşık bir asır sonra Sa’lebî’nin de telif ettiği kapsamlı tefsiri *el-Keşf ve’l-beyân* isimli eseri kendisinden sonraki tefsir literatürünü etkilemiştir.

Talebesi ve tefsirdeki takipçisi Sa’lebî ve Vâhidî ile birlikte tefsir geleneğini etkileyen ve dönüştüren bir yönelimin, Nişabur tefsir çevresinin, önemli temsilcilerinden biri ve Horasan bölgesinin en meşhur müfessiri olarak bilinen İbn Habîb en-Nîsâbü’rî ‘ulûmu’l-Kur’ân ve tefsire dair ciddi katkılar sağlamıştır.

Bu çalışmanın temel konusunu Sa’lebî’nin hocalarından birisi olan İbn Habîb en-Nîsâbü’rî ve onun tefsirciliği oluşturmaktadır. Kendisinin meşhur tefsiri günümüze ulaşmadığından bu konuyu talebesi ve takipçisi Sa’lebî’nin *el-Keşf ve’l-beyân* isimli tefsiri üzerinden ele almaya çalıştık. Ayrıca İbn Habîb’in günümüze ulaşan eserlerinden de bu amaçla çalışmamızda istifade ettik.

İki alt bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde İbn Habîb’in yetiştiği Nişabur ve çevresinin tarihine yer verdik; Nişabur ve çevresinin (geniş çerçevede Horasan’ın) İslam fetihlerinden Selçukluların şehrin idaresini ele aldığı tarihe kadarki dönemin siyasi ve kültürel tarihine kısaca temas etmeye çalıştık. Akabinde bölgenin tefsirine etkisi ve daha sonra incelemesini yapacağımız İbn Habîb’in Kerrâmî olduğu meselesine zemin oluşturması için Kerrâmiyye’yi inceleme konusu yaptık ve bu mezhebin ve temsilcilerinin tefsire olan katkılarını ele almaya çalıştık. İlk iki asrın ilmî anlamda çok bir gelişim göstermemesi diğer ilmi alanlarda olduğu gibi tefsir alanında da gözlemlenmektedir. Bunda Nişabur’un hilafet merkezine olan uzaklığı, siyasi ve toplumsal karışıklıklar ve geç fethedilmiş olmasının rol oynadığı görülecektir. İlmî gelişmelerin İslam dünyasının merkezlerine de yayılması ve yakalanan siyasî istikrar bölgedeki ilmi çalışmalara müspet anlamda tesir etmiştir. Bu gelişme tefsir çalışmalarında da gözlemlenmiştir. Bölgeye mensup ve tefsirle ilgili çalışma yapan isimlerin genel anlamda bir envanterini ve değerlendirmesini bir başlık altında yapmaya çalıştık. Bölümün ikinci alt başlığı altında İbn Habîb’in ilmî biyografisini ele aldık. Bu kısımda hayatını, ilim tahsilini ve tedris faaliyetlerini, hocalarını, talebelerini, telif ettiği eserlerini incelemeye çalıştık. Ardından müellifimize yönelik önceleri Kerrâmî iken daha sonra Şâfi’î mezhebine geçtiği ve İbn Habîb hakkında çağdaşı

Hâkim en-Nîsâbü'rî'ye nispet edilen cerh ifadeleri gibi meselelerini değerlendirdiğimiz bir başlığa yer verdik. Burada ayrıca bölümün genel değerlendirmesini de yapmaya çalıştık.

İlk bölümün kurgusuna benzer şekilde iki alt bölüm şeklinde kurguladığımız ikinci bölümde daha çok İbn Habîb'in tefsirciliğini merkeze aldık. Birinci alt bölümde Sa'lebî ve tefsirini daha çok İbn Habîb özelinde genel hatlarıyla ele almaya çalıştık. Bu amaçla Sa'lebî'den sarf-ı nazar ederek *el-Keşf ve'l-beyân*'a daha çok eğilmeye çalıştık. Mukaddimeyi ve tefsirini ayrı başlıklar altında ele aldık. Bu bağlamda tefsirin mukaddimesinde zikredilen tüm kaynakların ve İbn Habîb aracılığıyla aktardıklarının ve ayrıca tefsiri boyunca İbn Habîb kanalıyla aktardığı rivayetlerinin bir envanterini değerlendirme yapabilmek için çıkarmaya çalıştık. Bölümün ikinci alt bölümünde ise Sa'lebî'nin tefsiri boyunca hocası İbn Habîb kanalıyla aktardığı rivayetlerini ele alarak bu rivayetlerin istatistiksel dağılımı, ilgili rivayetlerin tasnifi ve değerlendirmesini yapmaya çalıştık.

Kapsamı itibariyle İbn Habîb'in tefsirciliğini Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*'yla sınırlandırdığımız bu çalışmada öğrencisi ve tefsirde takipçisi olduğu söylendiği ve ayrıca mukaddimesinde tefsiri boyunca kullandığı kaynaklarını vermesi sebebiyledir. Ayrıca İbn Habîb'in bir diğer talebesi Hîrî özelinde de benzeri bir çalışmayı yapmak mümkün gözükmekle birlikte Hîrî'nin yazmalarında ve matbu neşrinde tefsirinin mukaddimesinin yer almaması Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*'ını tercih etmemizdeki gerekçelerimizdendir. Öte yandan İbn Habîb rivayetlerini tefsir literatürü üzerinden inceleme yapmak mümkündür. Yaptığımız incelemelerde İbn Habîb'in tefsire dair katkıları sonraki literatüre daha çok Sa'lebî vasıtasıyla aktarılmış olması da bu tercihteki gerekçelerimizden bir diğerydi.

Sonuç olarak bu çalışmada İbn Habîb entelektüel biyografisi ve tefsirciliği Sa'lebî özelinde çıkarılan envanteri üzerinden derli toplu bir şekilde sunulmuştur. Sa'lebî'nin tefsirini birçok defa kendisinden dinlediği İbn Habîb'in gerek Nişabur gerekse Nişabur dışından birçok kişinin katıldığı bilinmektedir. Onun böylesi bir şöhrete erişmesinde çok yönlü bir alim profili çizdiğini söylemek mümkündür. Kur'ân çalışmalarının yanında adaba literatüründe telif ettiği *Ukalâü'l-mecânîn* onun başka bir yönünü göstermektedir. Sa'lebî'nin ayetlerin tefsiri bağlamında kendisinden sufi/işarî yorumlara, kelime ve kavram izahına dair verdiği bilgilere, israiliyat bilgilerine, nüzul bilgisine, fikhî içerikli aktardıklarına ve yine tefsir bağlamında şiirle istişadlarına yer vermesi onun için kullandığımız çok yönlü alim profilini doğrular niteliktedir.

İbn Habîb özelinde yapılan bu çalışma onun tefsirciliğine biraz daha yoğunlaşarak incelemeyi amaçlamakta bununla Nişabur tefsir çevresinin niteliklerini biraz daha belirgin hale getirmeyi amaçlamıştır. İbn Habîb'in ulûmu'l-Kur'ân'a dair yazmış olduğu eseri *Kitâbü't-tenbîh 'alâ fazl-i 'ulûmi'l-Kur'ân* da korunarak asırlar sonra Zerkeşî ve Suyûtî'nin eserlerine kaynaklık etmiştir. İbn Habîb'in hayatı ve tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân'a dair yaptığı faaliyetler ayrıca bize Nişabur'daki Şâfi'î ve

Kerrâmîlerin ortak bir ilgisini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Bu ilgi Kerrâmîve Şâfi'îlerin ulûmu'l-Kur'ân konularına olan ilgisidir. Ancak bu etkinin boyutunu tespit edebilmek için daha çok çalışmalara ihtiyaç duymaktadır. Nişabur tefsir çevresi açısından İbn Habîb'in *Kitâbü't-tenbîh 'alâ fazl-i 'ulûmi'l-Kur'ân* bir diğer önemi bu alana dair yapılacak çalışmalara dini bir söylem üzerinden hareket etmesidir. Ayrıca bu Nişabur özelinde konuşacak olursak hem Kerrâmîlerin hem de Şâfi'îlerin Kuran ve tefsir çalışmalarına önem verdiğini gözlemlemek çok zor değildir.

İbn Habîb'in tefsirciliği konusunun daha fazla belirginleştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun için İbn Habîb'in tefsir rivayetlerinin tefsir tarihi ve literatürü içerisinde dikey ve yatay yönlü okumaları tefsirinin başka bir deyişle tefsirciliğinin etkisini belirleyecek çalışmalardır. Bu bağlamda yatay yönlü çalışmaya bir diğer talebesi Hirî'nin tefsiriyle mukayesesi dikey yönlü çalışmalara ise Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ında İbn Habîb kanalıyla aktarılan rivayetlerin sonraki tefsir kitâbiyatında yapılacak incelemesi çapraz okumalarla bu konuyu daha belirgin hale getirecektir. Nişabur çevresine mensup müfessir İbn Habîb'i ele aldığımız bu çalışma bu alanda yapılacak diğer çalışmalara -eksileri olmakla birlikte- mütevazî bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Akiki, Necib. *el-Müsteşrikûn*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1980.
- Arslan, Adnan. “Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbü'rî, Ukalâu'l- Mecânîn (Akıllı Deliler)”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (30 Haziran 2019), 265-271. <https://doi.org/10.33420/marife.529589>
- Atiyye, Luay Kerîm. “el-Müfâarakatü fî kelâmi Ukalâü'l-Mecânîn li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nisâbü'rî (h.406)”. *Mecelletü Urûk li'l-Ulûmi'l-İslâmiyye-Câmiatü'l-Müsennâ* 15/4 (2022). <https://doi.org/10.52113/uj05/022-15/2810-2818>
- Atmaca, Gökhan. “Bir Tefsir Kaynağı Olarak İbn Hibbân'ın es-Sîretü'n-Nebeviyyesi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/5 (Nisan 2021), 160-178. <https://doi.org/10.31121/tader.836751>
- Aydın, Salih. “Ebû Hanîfe'nin En Kapsamlı Yorumu: Kerrâmîye”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 131-148.
- Aygün, Abdullah. “Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (20 Aralık 2019), 147-192. <https://doi.org/10.32950/rteuifd.586121>
- Aytep, Ahmet. *Nişâbur Tefsir Çevresinde Muhakkik Bir Müfessir: Ebü'l-Hasen el-Vâhidî*. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Thesis, 2023.
- Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb el-. *Tarihu medineti's-selam*. thk. Beşşar Avvad Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2002.
- Bahçıvan, Seyit. “el-Müessesâtü'l-İlmiyye fî Horâsân bi-Âmme ve Nisâbü'r bi-Hâssa fî'l-Karneyni'r-Râbi' ve'l-Hâmis el-Hicriyeyn (Hicretin 4. ve 5. Yılında Horasan ve Nisabur'daki İlmi Müesseseler)”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2002), 111-127.
- Baştürk, Nadir. *Büyük Selçuklular döneminde Nişâbü'r'da eğitim ve öğretim faaliyetleri (1040-1157)*. Yayınlanmamış: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora, 2019.
- Baştürk, Nadir. “Nişabur”. *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri-II: Nişabur-Tebriz-Hemedan-Şiraz-Halep-Kudüs*. ed. Erkan Göksu. 11-80, 2023.
- Benli, Mehmet Sami. “Muhammed b. Habîb”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, ts. Erişim 19 Haziran 2024
- Beyhaki, Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin. *Târihü'l-Beyhakî*. çev. Yahya el-Haşab - Sadık Neşat. Kahire: Mektebetü'l-Encelu'l-Misriyye, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük tefsir tarihi: tabakatü'l-müfessirin*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Bosworth, Clifford Edmund. *History of Civilizations of Central Asia: “The” Achievements / Eds.: C. E. Bosworth and the Late M. S. Asimov*. Unesco Publ., 2000.
- Bulliet, Richard W. *The Patricians of Nishapur: a study in medieval Islamic social history*. Cambridge: Harvard University, 1972.
- Bulliet, Richard W. “Why Nishapur?” <https://doi.org/10.1163/24685623-12340050>
- Büyük, Enes. “el-Hüseyin b. el-Fadl al-Becelî'nin (Ö. 282/896) Hayatı, Tefsirciliği ve Tefsir Tarihine Etkisi”. *Diyanet İlmi Dergi* LIX/1 (2023), 57-88.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları-Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Bilay (bilimsel Araştırma Yayınları), 2019.

- Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Ekmeleddin İhsanoğlu vd. 10 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2021.
- Çift, Salih. "Tasavvuf Araştırmalarında Alman Ekolü-II: Tasavvuf Alanında Çalışma Yapan Alman Oryantalistler ve Eserleri". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 19 (2007), 165-186.
- Dâvudî, Şemseddin Muhammed b Ali b Ahmed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Kahire: Dâru Vehbe, 1972.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2014.
- Ednevî [Edirnevî], Ahmed b Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1997.
- Esnevez, Hüseyin. *Müfessir İsmail el-Hîri ve el-Kifâye fi't-Tefsîr Adlı Eseri*. Marmara Üniversitesi, Thesis, 2008. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Ess, Josef van. *Ungenützte Texte zur Karramiya. Eine Materialsammlung*. Heidelberg: Carl Winter, 1980.
- Ezabi, Shereen el. "Al-Naysaburi's Wise Madmen: Introduction". *Alif: Journal of Comparative Poetics* 14 (1994), 192-205. <https://doi.org/10.2307/521772>
- Fâcâlû, Muhammed el-. *el-Hayâtü'l-'ilmiyye fi Nisâbü'r hilâle'l-fetra h. 290-548 (m. 901-1153)*. Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Doktora, 1421.
- Farisi, Ebû'l-Hasan Abdülgafîr b İsmail Abdülgafîr el-. *el-Halkatü'l-ula min Tarihi Nisabur - Kitabü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*. thk. Muhammed Kazım el-Mahmûdi. Kum, İran: Cemaatü'l-Müderisin, 1982.
- Frye, Richard Nelson. *Orta Çağın başarısı Buhara*. Ankara: Bilig Yayınları, 2003.
- Gilliot, Claude. "Exegesis of the Qur'ân: Classical and Medieval". *Encyclopaedia of the Qur'ân*. Leiden: Brill, 2003.
- Gilliot, Claude. "Kontinuität Und Wandel in Der «klassischen» Islamischen KoranAuslegung (II./VIII.-XII./XIX. Jh.) »", *Der Islam* 85 (01 Ocak 2010), 1-155.
- Gilliot, Claude. "Koranwissenschaften unter den Karramiten. Notizen über den Autor des Kitab al-Mabani". *Norm und Abweichung. Akten des 27. Deutschen Orientalistentages*. 309-316, 2001.
- Gilliot, Claude. "Les Sciences coraniques chez les Karramites du Khorasan: le Livre des fondations". *Journal Asiatique* 288 (01 Temmuz 2000), 15-81. <https://doi.org/10.2143/JA.288.1.445>
- Gilliot, Claude. "Qur'anic Exegesis". *History of Civilizations of Central Asia: (Vol. 4 / Part 2) "The" achievements*. ed. Clifford Edmund Bosworth - M. S. Asimov. 97-116. Unesco Publications, 2000.
- Görener, İbrahim. "Hîrî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 04 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiri>
- Görgülü, Faruk. *Sa'lebi Tefsiri'nden Nur Suresi'nin tahkik ve tahlili*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Thesis, 1995.
- Gözütok, Şakir. "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri". *Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi)* 185 (2010), 33-64.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. *Mu'cemü'l-büldan*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 2. Basım, 1995.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. *Mu'cemü'l-üdeba: İrşâdü'l-erîb ila ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993.
- Heyet. *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtût: 'ulûmü'l-Kur'ân: mahtûtâtü't-tefsîr ve ulûmuhû*. Amman: Mecmaü'l-Melekî li-Buhûsi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye [Müessesetu Âli'l-Beyt], 1989.

- Hiri, Ebu Abdurrahman (Ebu Abdillâh) ed-Darir İsmail b Ahmed b Abdillâh en-Nisaburi el-. *el-Kifâye fi't-tefsir*. thk. Ali b. Gâzî b. Nemâ' et-Tivicrî. - ve diğerleri. 10 Cilt. Riyad: Merkezu Tefsir li'd-Dirasati'l-Kur'aniyye (Tafsir Center for Qur'anic Studies), 2019.
- Honigmann, E. - Bosworth, C.E. "Nîshâpûr". *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)*. Brill. ed. P. Bearman. Erişim 18 Mayıs 2024. https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_5930
- İbn Habîb, Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî eş-Şâfi'î. *Emsâlü'l-Kur'ân*. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Ulucami, 1268/1, 51+2 yk.; 21 st.
- İbn Habîb, Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî eş-Şâfi'î. *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve Reğâ'ibü'l-Furkân*. Süleymaniye, Antalya Tekelioğlu, 00064, 517 yk.; 41 st.
- İbn Habîb, Ebu'l-Kâsım Hasan b Muhammed b Habîb en-Nîsâbü'rî eş-Şâfi'î. *Kitâbu't-tenzîl ve tertîbuhû*. Kuveyt Üniversitesi (Dâru'l-Kütüb'de bulunan elektronik bir nüshasıdır.), 12 yk.
- İbn Habîb, Ebu'l-Kâsım Hasan b Muhammed b Habîb en-Nîsâbü'rî eş-Şâfi'î. *Tefsîri'n-Nîsâbü'rî [Kit'a]*. Süleymaniye Kütüphanesi, 01771-004, 6-8 yk.
- İbn Habîb, Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî eş-Şâfi'î 406/1016. *Risale fi Nüzulî's-Suveri'l-Mekkiyye ve'l-Medeniyye*. Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 00015-002, 2-8 yk.; 17 st.
- İbn Habîb, Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî eş-Şâfi'î. *Risâle fi'l-Hâdis fi Ahvâli'l-Edviye ve'l-Et'ime*. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B2268/6, 30b-33a yk. 21 st. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/565884>
- İbn Habîb en-Nîsâbü'rî, Ebu'l-Kâsım Hasan b Muhammed b. Habîb eş-Şâfi'î. *Tefsîru cüz'i'n-Nebe'*. Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1677, 58 yk. 19 st.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer. *Tabakatü's-Şâfiyyîn*. thk. Ahmed Ömer Hâşim - Muhammed Zeynühum Muhammed Azeb. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1993.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Beyrut-Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 1. Basım, 1986.
- Kallek, Cengiz. "Mâverdi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 14 Haziran 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maverdi>
- Kandemir, M. Yaşar. "Esam, Ebü'l-Abbas". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 04 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esam-ebul-abbas>
- Kandemir, Yaşar. "Hâkim en-Nîsâbü'rî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 04 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-en-nisaburi>
- Kaya, Mesut. *Taberi Tefsiri'nin kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2022.
- Kaymak, Suat. "Nîşâbur". *İslâm Düşünce Atlası*. Erişim 18 Mayıs 2024. <https://islamdusunceatlası.org/mezanlar/nisabur/42>
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1431.
- Kırca, Celal. "İbn Ya'mer". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 04 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-yamer>
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde bir kaynak incelemesi: es-Sa'lebi (427/1036) tefsirinde Mukatil b. Süleyman (150/767) rivayetleri*. Ankara: Kitabiyat, 2005.
- Kubâtî, Âdil Sâlih Hasen Nu'man el-. "Kitâbu 'Ukalâü'l-mecânîn' li'bni Habîb en-Nîsâbü'rî: Dirâse fi'l-ensâki's-sekâfiyye". *Mecelletü Fasli'l-hitâb* 11/3 (30 Eylöl 2022), 269-294.

- Kutlu, Sönmez. “Kerrâmiyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 04 Haziran 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerramiyye>
- Loosen, Von P. “Die Weisen Narren des Naisaburi”. *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete: Fachzeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 27 (1913), 184-230.
- Makula, Ebû Nasr Sa’dülmelik Ali b Hibetullah b Ali İbn. *el-İkmâl fî ref’i’l-irtiyab ani’l-mü’telif ve’l-mutelif mine’l-esma ve’l-küna ve’l-ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemanî. 7 Cilt. Beyrut-Haydarabad, 1962.
- Malti-Douglas, Fedwa. “Al-Nîsâbûrî”. *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)*, Brill. ed. P. Bearman. Erişim 18 Mayıs 2024. https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_5924
- Malti-Douglas, Fedwa. “Al-Nisaburi, al Hasan b. Muhammad b. Habib b. Ayyub Abu’l-Qasim: Qur’anic Scholar”. *The Encyclopaedia of the Holy Qur’an*. New Delhi: Global Vision Publishing House, 2000.
- Mansûrî, Ebî’t-Tayyib Nâyif b Salâh b Ali. *er-Ravzû’l-bâsim fî terâcimi şüyûhi’l-Hâkim*. 2 Cilt. Riyad: Dârü’l-Âsime, 1. Basım, 2011.
- Mansûrî, Ebü’t-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali el-. *es-Selsebilü’n-nakî fî terâcimi şüyûhi’l-Beyhakî*. Riyad: Darü’l-Âsime li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 2011.
- Ma’rûf, Nâcî. *Medâris kable’n-Nizâmiyye*. Bağdad: Matbuatü’l-Mecmai’l-İlmiyyi’l-İraki, 1973.
- Massignon, Louis. *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*. Ulan Press, 2012.
- Meçhûl. *el-Muhtasar min Kitabis-Siyak li-Tarihi Nisabur*. thk. Muhammed Kazım el-Mahmûdî. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 2006.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. “Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/50 (Haziran 2021), 183-221.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. “Sa’lebî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 30 Haziran 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/salebi>
- Nehhâl, Mahmud b. Abdülfettah. *İthâfû’l-murtekî bi-terâcimi şüyûhi’l-Beyhakî*. Riyad: Dârü’l-Meyman, 2008.
- Neysaburî, Ebü’l-Kasım en-. *Akıllı deliler kitabı*. İstanbul: Şule Yayınları, 2018.
- Nguyen, Martin. “Exegetes of Nishapur: A Preliminary Survey of Qur’anic Works by Ibn Hâbib, Ibn Fûrak, and ‘Abd al-Qâhir al-Baghdâdî”. *Journal of Qur’anic Studies* 20 (01 Haziran 2018), 47-73. <https://doi.org/10.3366/jqs.2018.0337>
- Nisabûrî, Ebû Abdullah İbnü’l-Beyyî’ Muhammed Hâkim. *Su’âlât Mesud b. Ali es-Siczi*. Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1988.
- Nîsâbûrî, Ebü’l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-. *Ukalâü’l-mecânin*. thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1985.
- Nîsâbûrî, Ebü’l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-. *Ukalâü’l-mecânin*. thk. Ömer Esad. Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 1987.
- Nîsâbûrî, Ebü’l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-. “Ukalâü’l-mecânin”. çev. Mehdi Tedeyyün. *Maârif-Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi* 4/2 (1366 1987), 39-128.
- Nîsâbûrî, Ebü’l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râdî. “Kitâbü’t-tenbîh ‘alâ fazli ‘ulûmî’l-Kur’ân”. *el-Mewrid: Mecelle Tûrâsiyye Fasliyye* 17/4 (1988), 305-322.
- Nîsâbûrî, Ebü’l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb’l-Kâsım Hasan b Muhammed İbn Habib en-. *Ukalâü’l-mecânin*. thk. Muhammed Bahru’l-ulûm. Necef: Menşûrâtü’l-Mektebeti’l-Haydâriyye ve Matba’atühâ, 1968.

- Nîsâbü'rî, Ebû'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb'l-Kâsım Hasan b Muhammed İbn Habib en-. *Ukalâü'l-mecânin*. Dârü'n-Nefâis, 1987.
- Nîsâbü'rî, Nizâmeddin el-A'rec en-, Nizâmeddin Hasan b. Muhammed b. Hüseyin. *Garâibü'l-Kur'an ve Rağâibü'l-Furkân*. Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 00147-00149, 552 yk.
- Nîsâbü'rî, Nizâmeddin Hasan b Muhammed b Hüseyin el-A'rec en-. *Tefsîru Nisaburî Garâibü'l-Kur'an*. Süleymaniye, Denizli, 00025, 235 yk. 17 st.
- Nîsâbü'rî, Nizâmeddin Hasan b Muhammed b Hüseyin en-. *Garâ'ibü'l-Kur'an ve Reğâ'ibü'l-Furkân*. Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, BY0000004013, 514 yk., 33 st.
- Nisaburi, Nizameddin Hasan b Muhammed b. Hüseyin en-. *Tefsîrü'n-Nîsâbü'rî (Garâibü'l-Kur'an ve Regâibü'l-Furkân)*. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler: Arapça, 001914, 89 vr.
- Nisaburi, Nizameddin Hasan b Muhammed b Hüseyin en-. *Tefsîrü'n-Nîsâbü'rî (Garâibü'l-Kur'an ve Regâibü'l-Furkân)*. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler: Arapça, 228 vr.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzır*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, 1986.
- Osman Gazi, Özgüdenli. "Nîşâbur". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 30 Haziran 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nisabur--iran>
- Paşa, Babanzade Bağdatlı İsmail. *Hediyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-Ma'ârifü'l-Celile, 1951.
- Pırlanta, İsmail. *Orta Çağ'ın incisi Nişabur*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Piyadeoğlu, Cihan. "Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (09 Ekim 2018), 124-135.
- Pourjavady, Nasrollah (ed.). *Maarif Dergisi, About this issue*. 2 Cilt. Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1987.
- Pürcüvâdî, Nasrullah. "Tahlîli ez mefâhîm ve cünûn-u der 'Ukalâü'l-mecânîn'". *Maârif-Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi* 4/2 (1366 1987), 7-38.
- Rabbânî, Muhammed Şefaât. *el-Mekkî ve'l-Medenî*. Medine: Mucemmu'l-Melik Fehd li tıbbâti'l-mushafî's-şerîf, ts.
- Safedi, Ebû's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b Abdillâh. *el-Vafî bi'l-vefeyat*. thk. Ahmet el-Arnaut - Türki Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Saklan, Bilal. "İbnü'l-Ahrem". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 17 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-ahrem>
- Sa'lebi, Ebû İshak Ahmed b Muhammed b İbrâhim en-Nisaburi. *Tefsir ve şarkü'l-alemi'l-İslâmî fî erbaati'l-kuruni'l-hicri'l-ula: neşri mahtutati mukaddimeti's-Sa'lebi (t 427) li-Kitâb "el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'an"*. thk. Isaiah Goldfeld. Akka (Acre): Mektebe ve Matbaatü's-Seruci (Srugi - Printers and Publishers), 1984.
- Sa'lebi, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nîsâbü'rî. *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'an*. thk. Salah Bâ Osman vd. 33 Cilt. Cidde: Darü't-Tefsir, 2015/1436.
- Sa'lebi, Ebû İshak Ahmed b Muhammed b İbrâhim Nisaburi. *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'an: Tefsirü's-Sa'lebi*. thk. Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevi b. Hasan. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Sa'lebi, Ebû İshak Ahmed b Muhammed b İbrâhim Nisaburi. *el-Keşf ve'l-beyân: Tefsiri's-Sa'lebi*. thk. Muhammed b. Âşûr - Nazîr es-Sâidî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Saleh, Walid A. "Last of the Nishapuri School of Tafsîr: Al-Wâhidî (d. 468/1076) and His Significance in the History of Qur'anic Exegesis". *Journal of the American Oriental Society* 126/2 (Haziran 2006), 223-243.

- Saleh, Walid A. *The formation of the classical tafsir tradition : the Qur'an commentary of al-Tha'labi (d. 427/1035)*. Leiden: E.J. Brill, 2004.
- Saleh, Walid Ahmad. "Nishapuri School of Quranic Exegesis". *Encyclopaedia Iranica*, 2000. <https://iranicaonline.org>
- Sarı, Mehmet Ali. "İbn Habîb en-Nisâbü'rî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 30 Haziran 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-habib-en-nisaburi>
- Sarifinî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. el-Ezher. *el-Müntehab min Kitabü's-Siyak li-Tarihi Nisabur*. thk. Muhammad Kazım Mahmûdî. İran: Müessesetü Neşri'l-İslâmî, 1403.
- Sehmî, Ebû'l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim el-Cürcanî. *Târîhu Cürcan*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.
- Sem'ani, Ebû Sa'd Abdülkerim b Muhammed b Mansur el-Mervezi. *el-Ensâb*. thk. Şerefeddin Ahmed. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1982.
- Sem'ani, Ebû Sa'd Abdülkerim b Muhammed b Mansur Mervezi. *el-Müntehab min mu'cemi şüyühi'l-İmam el-Hafız Ebî Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur es-Sem'ani et-Temîmî*. thk. Muvaffak b. Abdullah İbn Abdulkâdir. 4 (fihrist cildiyle birlikte) Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1996.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums [GAS] : gesamtindices zu band I-IX*. : ts.
- Sönmez, Mehmet Ali. "İbn Hibbân". *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 04 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hibban>
- Suyuti, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Bugyetü'l-vuat fî tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nühat*. ed. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Lübnan: el-Mektebüt'l-Asriyye, ts.
- Suyuti, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-Dirasati'l-Kur'aniyye. 7 Cilt. Medine: Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tibaati'l-Mushafi's-Şerif, 2005.
- Suyuti, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Mu'terakü'l-akran fî i'cazi'l-Kur'ân*. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Suyutî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976.
- Suyuti, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Tarihü'l-hulefa*. thk. Hamdî ed-Dimurdâş. Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 2004.
- Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b Ali b Abdilkafî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Dr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Dr. Abdulfettâh Muhammed el-Hülûv. 10 Cilt. Hicr li't-tibâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzî', 1992.
- Sütşurup, İhsan. *Sa'lebî'nin el-Kesf ve'l-Beyân Tefsirinde Kıraatlere Yaklaşımı*. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Basım, 2023.
- Şehrezûrî, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b Salâhiddîn Abdirrahmân b Mûsâ İbnü's-Salâh. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şafiyye*. thk. Muhyiddin Ali Necîb. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1992.
- Şimşek, Halil. "Mehmet Akif Koç. Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa'lebî (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Suleymân (150/767) Rivayetleri. Ankara: Kitâbiyât, 2005". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (Aralık 2019), 347-352. <https://doi.org/10.29288/ilted.595283>
- Tayyâr, Mûsâid b. Süleymân b. Nâsır et-. "Ulûmu'l-Kur'ân: Târihuhû .. ve tasnîfu envâihî". *Mecelletü Ma'hedi'l-İmâm eş-Şâtîbî li'd-Dirâsâtil'l-Kur'âniyye* 1 (1427 2007), 77-130.
- Turgut, Ali. "Garâibü'l-Kur'ân ve Reğâibü'l-Furkân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, ts. Erişim 04 Ocak 2022

- Turgut, Ali. “Nizâmeddin en-Nîsâbûrî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, ts. Erişim 04 Ocak 2022
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî el-Mettûyî. *el-Vasît fî Tefsîri 'l-Kur'âni 'l-Mecîd*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan, 131, 235 yk.; 19 st.
- Versân, Nûrâ binti Abdillâh el- (ed.). “et-Tenzîl ve Tertîbuhû li-Ebi'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbûrî (ö. 406 h.)”. *Mecelletü Câmiatü 'l-Melik Suûd 14 m. el-Ulûmü't-Terbeviyye ve'd-Dirâsâti 'l-İslamiyye* 14/2 (2002 1421), 607-684.
- Vüheybî, Edîl Süleyman Mahmûd. *el-Hareketü 'l-'ilmiyye fî Neysâbûr mine 'l-karni's-sâlisi 'l-hicrî ile 'l-karni 'l-hâmisi 'l-hicrî*. Ürdün: Câmi'atü'l-Yermûk, Yüksek Lisans, 1998.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. çev. Osman Demir. Ketebe Yayınevi, 2020.
- Zadeh, Travis. *The Vernacular Qur'an: Translation and the Rise of Persian Exegesis*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2012.
- Zakharia, Katia. “Le statut du fou dans le Kitâb ‘Uqalâ’ al-majânîn de Nîsâbûrî: Les modalités d’une exclusion”. *Bulletin d'Etudes Orientales* 49 (1997), 269.
- Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *el-Mugni fî'd-duafa*. thk. Nureddin İtr. 2 Cilt. Haleb: Dârü'l-Maârif, 1971.
- Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *el-'İber fî haberî men ğaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd el-Besyûnî Zağlûl. 4 (4. cildi Zehebî'nin ve Hüseyinî'nin zeylini içermektedir.) Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Tarihü 'l-İslâm ve vefeyâtü 'l-meşâhir ve 'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1993.
- Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. *Tarihü 'l-İslâm ve vefeyâtü 'l-meşâhir ve 'l-a'lâm*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 17 Cilt. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003.
- Zehebi, Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b Abdullah ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi 'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.
- Zysow, Aron. “Kerrâmiyye”. çev. Salih Çift. *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelamı*. 343-358. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Zysow, Aron. “Two Unrecognized Karrāmī Texts”. *Journal of the American Oriental Society* 108/4 (1988), 577-587. <https://doi.org/10.2307/603146>
- el-Mevsuatü 'l-müeyssere fî teracimi eimmeti't-tefsir ve'l-ikra ve'n-nahv ve'l-luga*. 3 Cilt. Medine : Mecelletü'l-Hikme, 2003.

**EK-1: EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'IN MUKADDİMESİNDE SA'LEBÎ'NİN ZİKRETTİĞİ
KAYNAKLARI**

Tablo 2: el-Keşf ve'l-Beyân'ın mukaddimesinde Sa'lebî'nin zikrettiği kaynakları

No	Sahabî	Tefsirin ismi	İsnad Sayısı	Tarık	Rivayet Lafzı	Hocası
1	İbn Abbâs	<i>Tefsîrû'l-Vâlibî (Alî b. Ebî Talha) (143/760)</i>	3		Ahbaranâ	Ebu Muhammed Abdullah b. Abdullah b. et-Tayyib
2		<i>Tefsîrû'l-Vâlibî (Alî b. Ebî Talha) (143/760)</i>	3		Ahbaranâ	Ebu Muhammed Abdullah b. Hâmid
3		<i>Tefsîrû'l-Vâlibî (Alî b. Ebî Talha) (143/760)</i>	3		Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed
4		<i>Tefsîrû'l-Avfi (111/729)</i>	2		Ahbaranâ	el-İmam Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen b. Habîb
5		<i>Tefsîrû'l-Avfi (111/729)</i>			Ahbaranâ	Muhammed b. Nu'aym
6		<i>Tefsîrû'd-Dimyâtî (289/902)</i>	2		Ahbaranâ	Ebü Hâmid Ahmed b. el-Velid b. Ahmed es-Sûfî
7		<i>Tefsîrû'd-Dimyâtî (289/902)</i>	2		Ahbaranâ	Ebü Hâmid Ahmed b. el-Velid b. Ahmed es-Sûfî
8		<i>Tefsîru 'İkrime (105/723)</i>	1		Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Huseyn en-Nîsâbûrî
9		<i>Tefsîrû'l-Kelbî (146/763)</i>	5	Tarîku Muhammed b. el - Fudayl	Haddesenâ	Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Muḥammed b. Ca'fer
10		<i>Tefsîrû'l-Kelbî (146/763)</i>	5	Tarîku Muhammed b. el - Fudayl	Haddesenâ	Ebu'l-Kâsım el-Habîbî
11		<i>Tefsîrû'l-Kelbî (146/763)</i>	5	Tarîku Yusuf b. Bilal	Haddesenâ	Ebu Muhammed Şebbe b. Muhammed b. Ahmed eş-Şu'aybî el-Mukri
12		<i>Tefsîrû'l-Kelbî (146/763)</i>	5	Tarîku Yusuf b. Bilal	Ahbaranâ	Ebü Muhammed b. Abdillâh b. Hâmid

13		<i>Tefsîrû'l-Kelbî</i> (146/763)	5	Tarîku Yusuf b. Bilal	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer
14		<i>Tefsîrû'l-Kelbî</i> (146/763)	5	Tarîku Hayyan / Hibbân	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb el-Müfessir
15		<i>Tefsîrû's-Sâlihî</i> (219/834)	3		Ahbaranâ	eş-Şeyh Ebû Muhammed Abdullâh b. Hâmid b. Muhammed el-İsfahânî
16		<i>Tefsîrû's-Sâlihî</i> (219/834)	3		Ahberenâhu	Abdullâh b. Hâmid
17		<i>Tefsîrû's-Sâlihî</i> (219/834)	3		Ahberenâhu	Ali b. Muhammed b. Sa'îd el-Hatib
18		<i>Tefsîru Mücâhid</i> (103/721)	4	Tarîku İbn Ebi Necîh	Ahbaranâ	Ebu Muhammed Abdullah b. Hâmid el-İsfahânî
19		<i>Tefsîru Mücâhid</i> (103/721)	4	Tarîku İbn Ebi Necîh	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed el-Habîbî
20		<i>Tefsîru Mücâhid</i> (103/721)	4	Tarîku İbn Cureyc	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım b. Ebi Bekr el-Mukettib
21		<i>Tefsîru Mücâhid</i> (103/721)	4	Tarîku Leys	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer
22		<i>Tefsîrû'd-Dahhâk</i> (105/723)	5	Tarîku Cuveybir ve huve'l-kitâbu'l-kebiru'l-mebsût	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. El-Hasen el-Müfessir
23		<i>Tefsîrû'd-Dahhâk</i> (105/723)	5	Tarîku İbni'l-Hakem	Ahbaranâ	eş-Şeyh Ebu Muhammed Abdullah b. Hâmid b. Ahmed el-Vezzân
24		<i>Tefsîrû'd-Dahhâk</i> (105/723)	5	Tarîku İbni'l-Hakem	Ahbaranâ	Ebu Bekr Muhammed b. Abdullah el-Cevzaki
25		<i>Tefsîrû'd-Dahhâk</i> (105/723)	5	Tarîku 'Ubeyd	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed es-Sedûsi
26		<i>Tefsîrû'd-Dahhâk</i> (105/723)	5	Tarîku Ebi Ravk	Haddesenâ	el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer
27		<i>Tefsîru Atâ b. Ebî Rebâh</i> (114/732)	2		Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen en-Nîsâbûrî

		<i>Tefsîru Atâ b. Ebî Rebâh (114/732)</i>	2		Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen en-Nîsâbûrî
28		<i>Tefsîru Atâ el-Hurâsânî (155/772) 'an Ebîhi</i>	1		Haddesenâ	el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen
29		<i>Tefsîru Atâ b. Dinâr (126/744)</i>	1		Haddesenâ	Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed ed-Dabbî
30		<i>Tefsîrû'l-Hasen (110/728)</i>	1		Haddesenî	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Abdullah el-Mukettib
31		<i>Tefsîru Katâde (117/735)</i>	4	Tarîku Harice	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen
32		<i>Tefsîru Katâde (117/735)</i>	4	Tarîku Harice	Ahbaranâ	Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Sa'id es-Serahsi el-Hatîb
33		<i>Tefsîru Katâde (117/735)</i>	4	Tarîku Şeybân	Ahbaranâ	Ebu Muhammed Abdullah b. Hâmid b. Muhammed el-Isfahânî
34		<i>Tefsîru Katâde (117/735)</i>	4	Tarîku Ma'mer	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Habîbî
35		<i>Tefsîru Ebi'l-Âliye (90/709) ve'r-Rabî' (140/757)</i>	1		Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen el-Müfessir
36		<i>Tefsîrû'r-Râzî</i>	1		Ahbaranâ	Abdullah b. Hâmid el-Vezzân
37		<i>Tefsîrû'l-Kurazî (118/736)</i>	1		Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb
38		<i>Tefsîru Mukâtil b. Hayyân (150/767)</i>	3		Ahbaranâ	Abdullah b. Hâmid el-Vezzân
39		<i>Tefsîru Mukâtil b. Hayyân (150/767)</i>	3		Ahbaranâ	Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hafiz
40		<i>Tefsîru Mukâtil b. Hayyân (150/767)</i>	3		Haddesenâ	el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer

41		<i>Tefsîru Mukâtil b. Suleymân (150/767)</i>	3	el-Hüzeyl b. Habîb Ebû Salih ed-Dendânî	Ahbaranâ	el-imam Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Mihracânî
42		<i>Tefsîru Mukâtil b. Suleymân (150/767)</i>	3	Tarîku't-Tağlibi	Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Habîbî
43		<i>Tefsîru Mukâtil b. Suleymân (150/767)</i>	3	Tarîku Ebi 'İşme	Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Habîbî
44		<i>Tefsîrû's-Süddî (127/745)</i>	1		Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen el-Edîb
45		<i>Tefsîrû'l-Vâkîdî</i>	1		Ahbaranâ	el-İmâm Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hafiz
46		<i>Tefsîru İbn Cüreyc (150/767)</i>	1		Ahbaranâ	Muhammed b. Abdullah el-Hafiz
47		<i>Tefsîru İbn Uyeyne (198/814)</i>	1		Ahbaranâ	Abdullah b. Hâmid el-Vezzân
48		<i>Tefsîru Vekî' (197/813)</i>	1		Ahbaranâ	Abdullah b. Hâmid b. Muhammed
49		<i>Tefsîru Huşeym (183/799)</i>	1		Ahbaranâ	Muhammed b. Nu'aym
50		<i>Tefsîru Şibl (148/765)</i>	1		Ahbaranâ	Muhammed b. Nu'aym
51		<i>Tefsîru Verkâ' (106/724)</i>	1		Ahbaranâ	el-Kadi Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah ed-Dabbî
52		<i>Tefsîru Zeyd b. Eslem (136/753)</i>	1		Ahbaranâ	el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen
53		<i>Tefsîru Ravh (205/820)</i>	3		Ahbaranâ	Ebü Şâlih Muhammed b. Şu'ayb b. Muhammed el-Beyhâkî
54		<i>Tefsîru Ravh (205/820)</i>	3		Ahbaranâ	Ebü Muhammed Abdullah b. Hâmid el-Işbahani
55		<i>Tefsîru Ravh (205/820)</i>	3		Ahbaranâ	Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Ali b. Ziyâd es-Simizi

56		<i>Tefsîrû 'l-Firyânî</i> (212/827)	2		Ahbaranâ	Ebü'l-Hasen Abdurrahman b. İbrahim b. Muhammed b. Yahya
57		<i>Tefsîrû 'l-Firyânî</i> (212/827)	2		Ahbaranâ	Ebü Muhammed Abdullâh b. Hâmid
58		<i>Tefsîru Kabîsa</i> (210/825)	2		Ahbaranâ	Ebü Amr Sa'id b. Abdillâh b. Sa'id b. İsmail el-Hiri
59		<i>Tefsîru Kabîsa</i> (210/825)	2		Ahbaranâ	Ebü Muhammed Abdullâh b. Hâmid el- İsbahânî
60		<i>Tefsîrû 'n-Nehdî</i> (240/854)	1		Ahbaranâ	Ebü Muhammed Abdullâh b. Hâmid el- Vezzân
61		<i>Tefsîru Sa'id b. Mansûr</i> (227/842)	1		Ahbaranâ	Abdullâh b. Hâmid
62		<i>Tefsîru İbn Vehb</i> (197/813)	1		Ahbaranâ	Muhammed b. Nu'aym
63		<i>Tefsîru 'Abdilhamîd</i> (249/863)	1		Ahbaranâ	Abdullâh b. Hâmid b. Muhammed
64		<i>Tefsîru Muhammed b. Eyyûb</i> (294/907)	1		Ahbaranâ	Ebü Abdillâh el-Hafiz
65		<i>Tefsîrû 'l-Asamm</i>	1		Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer en- Neysâbûrî
66		<i>Tefsîrû 'l-Esecc</i> (257/871)	1		Ahbaranâ	Ebü Ahmed Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şâzân er-Râzî
67		<i>Tefsîrû 's-Sumâlî</i> (150/767)	1		Ahbaranâ	Ebü Abdillâh el-Huseyn b. Muhammed es-Sekafi
68		<i>Tefsîrû 'l-Museyyeb</i>	1		Kara'tü alâ	el-Huseyn b. Muhammed b. el-Huseyn b. Abdillâh Dineveri
69		Musannefâtü ehli'l-‘aşr				
70		<i>Tefsîru Abdillâh b. Hâmid</i>	1		Kara'tühû aleyhi	
71		<i>Tefsîru Ebî Bekr b. Abdûs</i>	1		Emlâhu 'aleyna	

72		<i>Tefsîru Ebî Amr el-Fürâtî el-mulakkab bi'l-Büstân</i>	1		Ecâze	
73		<i>Tefsîru Ebî Bekr b. Fûrek (406/1015)</i>	1		Emlâhu 'aleyna	
74		<i>Tefsîru Ebi'l-Kasım b. Habîb (406/1015)</i>	1		Sami'nâhu minhu	
75		<i>Tefsîru Cebra'îl</i>	1		Kara'tü	
76		<i>Tefsîrü'n-Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem</i>	1		Semi'tü	
77		<i>Tefsîrü's-Sahâbe radiyallâhu 'anhüm</i>	1		Kara'tü	
78		<i>Kitabu'l-vâdih</i>	1		Ahbaranî	Ebû Hiyğ (veya f) t el-Kazvinî
79		<i>Hakâ'iku't-tefsîr alâ lisâni ehli'l-işâra</i>	1		Kara'tühû	
80		<i>Kitâbu'l-vücûh (li'bni Abbas)</i>	1		Ahbaranâ	eş-Şeyh Ebû Muhammed Abdullâh b. Hâmid el-İsbahânî
81		<i>Kitâbu'l-vücûh (li Mukatil b. Süleyman)</i>	1		Ahbaranâ	Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali
82		<i>Kitâbü'n-Nezâyir (li'bni Vâkıd)</i>	1		Ahbaranâ	el-Ustâd Ebü'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed b. Habîb
83		<i>Kütübü'l-Me'ânî</i>				
84		<i>Me'ânî'l-Ferrâ' (207/822)</i>	3		Ahbaranâ	Ebü Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdüs el-Muzekkâ
85		<i>Me'ânî'l-Ferrâ' (207/822)</i>	3		Ahbaranâ	Ebü Muhammed Abdullâh b. Hâmid el-Vezzân

86		<i>Me 'âni'l-Ferrâ'</i> (207/822)	3		Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed el-Müfessir
87		<i>Me 'âni'l-Kisâ'i</i> (189/805)	1		Semi'tü	Ebâ'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen el-Müfessir
88		<i>Me 'ânî Ebî 'Ubeyd</i> (224/839)	2		Ahbaranâ	Abdullâh b. Hâmid
89		<i>Me 'ânî Ebî 'Ubeyd</i> (224/839)	2		Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Habîbî
90		<i>Me 'âni'z-Zeccâc</i> (311/923)	2		Kara'tü 'ala	Ebî Osmân Sa'id b. Muhammed b. Muhammed b. İbrahim el-Hîrî
91		<i>Me 'âni'z-Zeccâc</i> (311/923)	2		Semi'tü	Ebâ'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Ca'fer en-Nîsâbü'rî
92		<i>Kitâbü'n-nazm</i>			Kara'ahû aleynâ	Ebü'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed b. Habîb
93		<i>Kütübü'l-ğarîb ve'l-müşkilât</i>				
94		<i>Kitâbü'l-mecâz</i>	1		Semi'tü	Ebâ'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Sedûsî
95		<i>Garîbu'l-Ahfeş</i> (215/830)	1		Semi'tü	el-Hasen b Muhammed b. Ca'fer
96		<i>Garîbu'n-Nadr b. Sumeyl</i>	1		Haddesenî	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed es-Sedûsî
97		<i>Garîbu'l-Muverric</i>	1		Haddesenî	Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Müeddeb
98		<i>Garîbu'l-Kuteybî</i> (276/889)	2		Ahbaranâ	eş-Şeyh Ebû 'Usman Sa'id b. Muhammed b. Muhammed el-Adl
99		<i>Garîbu'l-Kuteybî</i> (276/889)	2		Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb
100		<i>Müşkilü Kutrub</i> (206/82)	1		Ahbaranâ	el-Ustad Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed el-Müfessir
101		<i>Müşkilü'l-Kuteybî</i> (276/889)	2		Enbeenî	Ebü 'Usman b. Ebî Bekr el-Mukri

102		<i>Müşkilü'l-Kuteybî</i> (276/889)	2		Ahbaranî	Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Muktib
103		<i>Kutubu'l-kırâ'âtü'l-mecmûât</i>				
104		<i>Kırâ'atü'l-Ensârî</i>	1		Enbeenî	Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamduveyh
105		<i>Kırâ'atu Halef</i> (229/844)	1		Ahbaranâ	Ebü Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdüs el-Hiri el-Muzekkâ/Müzekkî
106		<i>Kırâ'atu Ebî 'Ubeyd</i> (224/839)	4		Enbeenâ	el-İmâm Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hafiz
107		<i>Kırâ'atu Ebî 'Ubeyd</i> (224/839)	4		Ahbaranâ	Ebü Hafs 'Umar b. Ahmed b. Muhammed b. 'Umar el-Cevzi
108		<i>Kırâ'atu Ebî 'Ubeyd</i> (224/839)	4		Ahbaranâ	Ebü Muhammed Abdullâh b. Hâmid b. Muhammed el-İsfahânî
109		<i>Kırâ'atu Ebî 'Ubeyd</i> (224/839)	4		Enbeenâ/Ahbaranâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen en-Nîsâbûrî
110		<i>Kırâ'atu Ebî Hâtım</i> (250/864)	3		Haddesenâ	Ebü'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb
111		<i>Kırâ'atu Ebî Hâtım</i> (250/864)	3		Ahbaranâ	Habbâzî
112		<i>Kırâ'atu Ebî Hâtım</i> (250/864)	3		Enbeenî	İbnü'l-Mukri
113		<i>Kırâ'atu Ebî Mu'âz</i> (211/826)	1		Semi'tü	Eba'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed es-Sedûsî
114		<i>Kırâ'atu Hârûn</i> (249/863)	3		Ahbaranâ	Ebü'l-Hüseyn Ali b. Muhammed el-Cürcanî
115		<i>Kırâ'atu Hârûn</i> (249/863)	3		Enbeenî	Muhammed b. Abdullah b. Hamdaveyh
116		<i>Kırâ'atu Hârûn</i> (249/863)	3		Enbeenî	Ali b. Muhammed b. El-Hasen

117		<i>Kırâ'atü'l-Kuta'i</i> (253/867)	1		Ahbaranâ	İbnu'l-Mukri'
118		<i>Seb'u İbn Mucahid</i> (324/936)	4		Ahbaranâ	el-İmam Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. 'Usman el-Bağdadi
119		<i>Seb'u İbn Mucahid</i> (324/936)	4		Ahbaranâ	eş-Şeyh Ebû Ali Zahir b. Ahmed es-Serahsî
120		<i>Seb'u İbn Mucahid</i> (324/936)	4		Ahbaranâ	Ebû 'Osman ez-Za'ferânî
121		<i>Seb'u İbn Mucahid</i> (324/936)	4		Ahbaranâ	İbnu'l-Mukrî
122		<i>Seb'u'n-Nakkâş</i> (351/962)	1		Ahbaranî	İbn 'Isme
123		<i>Kitâbu'l-envâr</i>	1		Enbeenî	Ebû Muhammed Abdusselâm b. Ahmed b. Dâvûd b. Abdüssamed el-Haşimî el-Bağdâdî
124		<i>Kitâbu'l-ğâye</i>	3		Kara'tü 'alâ	Ebî Sehl Abdirrahîm b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim ed-Drî (veyâ y) r
125		<i>Kitâbu'l-ğâye</i>	3		Kara'tü 'alâ	Ebî İshak İbrahim b. Ahmed b. Abdillâh b. Ca'fer
126		<i>Kitâbu'l-ğâye</i>	3		Kara'tü 'alâ	'alâ İbni'l-Kâsım Tahir b. Ali b. el-Huseyn
127		<i>Kitâbu'l-mübtede'</i>	3		Enbeenî	Ebû Nu'aym Abdulmelik b. el-Huseyn b. Muhammed b. İshâk el-Ezherî
128		<i>Kitâbu'l-mübtede'</i>	3		Enbeenî	Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed ed-Dabbî
129		<i>Kitâbu'l-mübtede'</i>	3		Enbeenî	Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali b. Muhammed el-Mukrî
130		<i>Kitâbu'l-meğâzî</i>	3		Ahbaranâ	el-İmam Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hafiz
131		<i>Kitâbu'l-meğâzî</i>	3		Ahbaranâ	Ebû Muhammed 'Ubeydullah b.

						Muhammed b. Ahmed b. A ki (veya) I el-Ansâri
132		<i>Kitâbu'l-meğâzî</i>	3		Ahbaranâ	Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Selîfî

